

نسخه شناسی مصاحف قرآنی (۱۰)

قرآن کوفی ۴۲۸۹ در موزه
ملی ایران، و دیگر پاره
مسروقه آن در موزه پارس
(شیراز): طغیان علیه
"کتابت پیوسته" در قرآن
نویسی کوفی

۱۷۷-۱۱۱

چکیده: نسخه ۴۲۸۹ در موزه ملی ایران در اصل قرآنی ۱۴ پاره بر روی پوست از قرن سوم هجری بوده که برخلاف دیگر نسخه‌های کهن کوفی، احتمالاً کاتبی ایرانی داشته است. مقاله حاضر با بررسی جوانب مختلف این نسخه، می‌کوشد سه هدف جداگانه را تأمین کند. نخست بیان ویژگی‌های کلی این نسخه کوفی مهم از قرن سوم هجری و تفاوت آن با دیگر نمونه‌های کوفی ۷ سطر در قرن سوم، همراه با ارائه اطلاعاتی در خصوص دیگر اوراق و اجزای پراکنده‌ای که در اصل متعلق به همین قرآن بوده‌اند. دوم آنکه نشان می‌دهد یک نسخه کوفی ۷ سطر دیگر به شماره ۵۴۸ دو دهه پیش از موزه پارس (شیراز) به سرقت رفته، تکه‌های دیگر از همین قرآن بوده که پس از سرقت در آغاز شمس، اوراق مختلف آن در فاصله سال‌های ۲۰۰۴ تا ۲۰۲۰ میلادی، در حراج‌های مختلف لندن (ساتبیز، کریستیز و بُنهامز) به فروش رسیده، و بخش‌هایی از آن اکنون به موزه‌هایی چون لوور (پاریس)، لوور (ابوظبی)، متروپلیتن (نیویورک)، و موزه هنر اسلامی (دوحه) راه یافته است. سوم آنکه نشان می‌دهد این قرآن کوفی برخلاف تمام نمونه قرآن‌های حجازی و کوفی قرون نخست، از سنت «کتابت پیوسته» یا پیوسته نگاری در کتابت حروف و کلمات پیروی نکرده است. این امر احتمالاً برخاسته از سبک خاص کاتبان ایرانی (خراسان و ماوراءالنهر) است که شکستن کلمات در انتهای سطر را زشت و ناپسند می‌دانسته‌اند، و در قرآن نویسی به سبک کوفی ایرانی (مشرقی) طی قرون سوم تا هفتم هجری همواره از کتابت گسسته بهره برده‌اند. مؤلف حدس می‌زند که این امر ناشی از پیوند فرهنگی مردم این مناطق با سنت کتابت به زبان‌های ایرانی و غیر ایرانی در خراسان، ماوراءالنهر و ترکستان پیش از اسلام بوده است که برخلاف مناطق غربی، از کتابت پیوسته پیروی نمی‌کرده‌اند. در پایان مقاله، فهرست و تصاویر برگ‌های یافت شده از قرآن مسروقه موزه پارس (شیراز) در حراج‌های اروپایی و موزه‌های غربی ضمیمه شده است.

کلیدواژه‌ها: خط کوفی ایرانی؛ قرآن نویسی ایرانی در قرن سوم؛ موزه ملی ایران، نسخه ۴۲۸۹؛ موزه پارس (شیراز)، نسخه کوفی مفقود؛ کتابت پیوسته؛ اختلاف قرائات در نسخه‌های کوفی؛ قرآن نویسی در خراسان و ماوراءالنهر؛ خط و کتابت در ایران باستان؛ فروش قرآن‌های مسروقه در لندن. خانه حراج ساتبیز؛ خانه حراج کریستیز.

بر خود لازم می‌دانم از رئیس محترم سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، مدیر و تک‌تک همکاران بخش مخطوطات این کتابخانه، و موزه آستانه مقدس حضرت معصومه (س) سپاسگزاری کنم که از هیچ‌پاری و همکاری برای انجام پژوهش‌های نسخه شناسی قرآنی در این مقاله و موارد دیگر دریغ نکردند. در مقابل، مدیر کنونی موزه ملی ایران، به‌رغم درخواست و پیگیری‌های مکرر چند سال اخیر (۱۳۹۵-۱۳۹۹)، تمام تلاش خود را به کار بست تا دسترسی ما پژوهشگران ایرانی به تصاویری از نسخه‌های قرآنی در موزه دوران اسلامی را مسدود سازد، هم‌زمان با بستن قراردادی ترکمنچای گونه با مؤسسه‌های آلمانی، امتیاز تصویربرداری، بهره برداری علمی و تمام تحقیقات مختلف در باب این ثروت و میراث ملی را به بیگانگان سپرد، و هر روز با قلندرانی چون من تسویف کرد که شاید روزی هم فرصتی برای محققان ایرانی برای پژوهش در رسد، و یخلفن! إن أردنا إلا الحسنى واللّه يشهد أنهم لکاذبون. این نوشته نشانی است مسئولان وزارت میراث فرهنگی را که پژوهش در باب این نسخه‌های قرآنی و میراث ملی، هرچند با دشواری، اما به رغم رفتارهای غیرمسئولانه و عصر حجری این مدیران، همچنان صورت می‌پذیرد. اللهم سبحانه أنت ولئیماننّ دونهنم.

Codicology of the Qur'anic Manuscripts (10): Kufic Qur'an MS. 4289 of the National Museum of Iran and Its Stolen Part from the Pars Museum (Shiraz): Rebellion against *scriptio continua* in Kufic Transcribing

Morteza Karimi-Nia

Abstract: The Manuscript No. 4289 in the National Museum of Iran was originally a fourteen-part Qur'an on the skin from the third/ninth century, which, unlike other early copies of Kufic, probably had an Iranian scribe. By examining the different aspects of this manuscript, this article intends to achieve three separate goals. First, the general characteristics of this important Kufic Qur'an from the third/ninth century and its differences from other copies of 7-line Kufic in the third/ninth century are explained, along with providing information about other scattered leaves and fragments that originally belonged to the same Qur'an. Secondly, it is indicated that another 7-line Kufic manuscript, No. 548, which was stolen two decades ago from the Pars Museum (Shiraz), was a part of the same Qur'an. After the theft in 16th April 2003, its various folios was sold out between 2004 and 2020 in various London auctions (i.e., Sotheby's, Christie's, and Bonhams), and parts of it found their ways to such Museums as Louvre (Paris and Abu Dabi), Metropolitan (New York) and Islamic Art (Duha). Thirdly, it is shown that this Kufic manuscript, unlike all the *Hijāzī* and Kufic Qur'ans of the first centuries, did not follow the tradition of *scriptio continua* or *scriptura continua*. This is probably due to the special style of Iranian scribes in Khorasan and Transoxiana, who considered breaking words at the end of a line to be awkward and unstylish. As a result of their preference, they did not use *scriptio continua* in their Iranian Kufic transcribing of the Qur'an between the third/ninth and seventh/thirteenth centuries. The author speculates that this is due to the cultural connection of the peoples of these areas with the tradition of pre-Islamic writing in Iranian and non-Iranian languages in Khorasan, Transoxiana and Turkestan, which, unlike the western regions, did not follow *scriptio continua*. A catalogue of and the whole folio images from the stolen Qur'an (Pars Museum, no. 548), sold in Western auctions, are attached as an appendix.

Keyword: Iranian Kufic script; Iranian Qur'an copying in the third/ninth century; National Museum of Iran, MS. 4289; Pars Museum (Shiraz), MS. 548; Stolen Qur'an from Pars Museum; *scriptio continua*; Variant readings in Kufic manuscripts; Qur'an transcribing in Khorasan and Transoxiana; Calligraphy and script in ancient Iran; Sale of the stolen Qur'ans in London; Sotheby's Auction House; Christie's Auction House.

نسخ المصاحف القرآنية (١٠)

القرآن الكوفي رقم ٤٢٨٩ في المتحف الوطني الإيراني وقسمه الآخر المسروق في متحف پارس بشيراز: التمرد على (الكتابة المتصلة) في كتابة القرآن بالخط الكوفي

مرتضى كريمي نيا

الخلاصة: كانت النسخة رقم ٤٢٨٩ الموجودة في المتحف الوطني الإيراني في الأصل عبارة عن قرآن من ١٤ قسم يعود تاريخه إلى القرن الثالث الهجري ومكتوب على الجلد، ويبدو أنه من المحتمل أن يكون كاتبه إيرانياً، خلافاً لباقي النسخ الكوفية القديمة. والمقال الحالي يناقش في الجوانب المختلفة لهذه النسخة، ساعياً إلى تحقيق ثلاثة أهداف مختلفة.

الهدف الأول هو بيان الخصائص العامة لهذه النسخة الكوفية المهمة التي يعود تاريخها إلى القرن الثالث الهجري، وما تمتاز به عن باقي النماذج الكوفية سبباً من القرن الثالث، مع تقديم بعض المعلومات عن باقي الأوراق والأجزاء المتناثرة، التي هي في الأصل تعود إلى هذا القرآن نفسه.

والهدف الثاني هو الإشارة إلى وجود نسخة كوفية أخرى سبباً من الأسطر تحمل الرقم (٥٤٨)، وقد سُرقَت قبل عقدين من السنين من متحف پارس بمدينة شیراز، وأن هذه النسخة في الحقيقة هي جزء آخر من نفس هذا القرآن، وأنها بعد سرقتها في ١٦ أبريل ٢٠٠٣ بيعت أوراقها المختلفة في الفترة بين سنتي ٢٠٠٤ و ٢٠٢٠ الميلاديتين في مزادات لندن المختلفة (ساتينز، كريستيز، وبثامز). وقد وجدت أقساماً منها في الوقت الحاضر طريقها إلى بعض المتاحف كاللوفر في باريس، واللوفر في أبي ظبي، والمتروبوليتان في نيويورك، ومتحف الفن الإسلامي في الدوحة.

والهدف الثالث هو الإشارة إلى أن هذا القرآن الكوفي - وخلافاً لكافة نماذج النسخ القرآنية الحجازية والكوفية العائدة للقرون الأولى - لم يُتبع في كتابته عادة (الكتابة المتصلة) في كتابة جروفه وكلماته. ومن المحتمل أن يكون هذا الأمر ناتجاً عن اتباع الأسلوب الخاص للكتاب الإيرانيين (في خراسان وما وراء النهر) الذين كانوا يرون قباحة وعدم مقبولية تقطيع الكلمات في نهاية السطر، والذين استفادوا من أسلوب الكتابة المنفصلة في تدوينهم للقرآن بالأسلوب الكوفي الإيراني (المشرفي) طوال فترة القرون من الثالث إلى السابع الهجري.

ويرى المؤلف أن هذا الأمر يعود إلى العلاقة الثقافية لأهالي هذه المناطق بسنة الكتابة باللغات الإيرانية وغير الإيرانية في خراسان وما وراء النهر وتركستان قبل الإسلام، حيث كانوا - وخلافاً لأهالي المناطق الغربية - لا يكتبون بطريقة الكتابة المتصلة.

وينهي الكاتب مقاله بتقديم ملحق يشتمل على فهرست وتصاوير لأوراق من القرآن المسروق من متحف پارس في شیراز، وهي التي عُثِر عليها في المزادات الأوربية والمتاحف الغربية.

المفردات الأساسية: الخط الكوفي الإيراني، كتابة القرآن الإيرانية في القرن الثالث، المتحف الوطني الإيراني، النسخة رقم ٤٢٨٩، متحف پارس (شیراز)، النسخة الكوفية المفقودة، الكتابة المتصلة، اختلاف القراءات في النسخ الكوفية، كتابة القرآن في خراسان وما وراء النهر، الخط والكتابة في إيران القديمة، بيع النسخ القرآنية المسروقة في لندن، مزاد ساتينز، مزاد كريستيز.

مقدمه:

موزه ملی ایران پس از گنجینه قرآن‌های کتابخانه آستان قدس رضوی، مهم‌ترین و متنوع‌ترین مجموعه نسخه‌های کهن قرآنی را در خود جای داده است. تقریباً اغلب این نسخه‌ها در دهه ۱۳۱۰ شمسی از بقعه شیخ صفی در اردبیل به تهران منتقل شد، با بازگشایی موزه ملی ایران (در آن زمان: ایران باستان) در این مکان نگه‌داری شد، و بعدها به بخش دوران اسلامی در موزه ملی ایران انتقال یافت. این مجموعه اکنون با دارا بودن بیش از ۳۰۰ نسخه و برگ‌نوشته قرآنی از دوره‌های مختلف اسلامی، یکی از غنی‌ترین مراکز قرآنی در ایران و جهان به‌شمار می‌آید. بخش قابل توجهی از این نسخه‌ها، قرآن‌های کوفی و کوفی مشرقی متعلق به قرون نخست هجری است که متأسفانه دسترسی پژوهشگران به آنها همچنان بسیار محدود و با دشواری همراه است. از این رو تاکنون، در باب این آثار مهم جهان اسلام، جزیک کاتالوگ تصویر از برخی نسخه‌های مهم^۱ و چند یادداشت پراکنده، چندان پژوهشی انتشار نیافته است.^۲ حتی فهرست میکروفیلم‌ها و نسخ خطی موزه ملی ایران^۳ و نیز کاتالوگ قدیمی نمایشگاه برگزار شده از نسخه‌های قرآنی در سال ۱۳۲۸ در این موزه^۴ بسیار ناقص، و حاوی اشتباهات متعدد است. این امر اهمیت فهرست نویسی دقیق و به‌روز آثار قرآنی در موزه ملی ایران را صدچندان می‌کند. مقاله حاضر، تلاشی برای بازشناسی دقیق یکی از نسخه‌های کوفی موزه ملی ایران و اجزای مفقود آن است که تاکنون اطلاعی درباره آن انتشار نیافته است.

نسخه ش ۴۲۸۹ در موزه ملی ایران، یکی از نسخه‌های مهم قرآن به خط کوفی از قرن سوم هجری است که دیگر اجزاء و برگ‌های آن را می‌توان در موزه‌های و کتابخانه‌های ایران و سایر کشورهای جهان یافت. نظر به اهمیت این امر در نسخه‌شناسی قرآنی در این مقاله، به معرفی این اثر و دیگر پاره‌های متعلق به آن یا مشابه با آن می‌پردازیم. از آنجا که شناخت و بررسی نسخه‌های مشابه کوفی و نیز یافتن پاره‌های مختلف یک قرآن واحد، به نسخه‌شناسی قرآنی کمک بسیار می‌کند، در این مقاله می‌کوشم به مهم‌ترین این موارد در خصوص نسخه ۴۲۸۹ اشاره کنم. ابتدا پاره‌های متعلق به این قرآن را معرفی کرده، سپس نسخه‌های مشابه با آن را شناسایی خواهیم کرد. با آنکه بسیاری از ویژگی‌های نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران مطابق با سنت قرآن نویسی کوفی رایج در قرون سوم و چهارم است، اما برخی دیگر از آنها، از جمله عدم پیروی وی از سنت «کتابت پیوسته»، مختص خود این نسخه و کاتب هنرمند آن است. تحلیل‌های پایانی نشان می‌دهد این نسخه از قرآن یکی از نخستین تلاش‌های احتمالاً ایرانی در ایجاد نوآوری‌های تازه در قرآن نویسی کوفی بوده است که در قرون بعدی به پیدایش

۱. گلچینی از قرآن‌های خطی موزه دوران اسلامی، به اهتمام قدیر افروند، تهران: سازمان میراث فرهنگی، تابستان ۱۳۷۵.
۲. برای یک نمونه اخیر نک: مرتضی کریمی‌نیا، «نسخه‌شناسی مصاحف قرآن (۳)». قرآن شماره ۴۲۵۶ موزه ملی ایران، پاره‌های مفقود، و نسخه‌های مشابه با آن»، آینه پژوهش، سال ۲۹، ش ۶ / شماره پیاپی ۱۷۴، بهمن و اسفند ۱۳۹۷، ص ۱۵۴، ۱۴۱.
۳. فهرست میکروفیلم‌ها و نسخ خطی موزه ملی ایران، به کوشش محمدرضا ریاضی، تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴.
۴. با عنوان: راهنمای گنجینه قرآن در موزه ایران باستان، به اهتمام مهدی بیانی و مهدی بهرامی، تهران: فروردین ۱۳۲۸.

انواع مختلفی از کوفی ایرانی یا کوفی مشرقی انجامیده است.

پاره دیگری از نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران از اوایل دهه ۱۳۱۰ شمسی در موزه پارس (شیراز)، با شماره ۵۴۸ نگهداری می شده است. نزدیک به ۱۸ سال از سرقت این نسخه بسیار ارزشمند قرآن به خط کوفی در موزه پارس (شیراز) می گذرد. همگان از جمله مسئولان میراث فرهنگی، نهادهای انتظامی و امنیتی، و مدیران دو دهه اخیر در موزه پارس آن را فراموش کرده اند، چنانکه گویی هیچ سندی، تصویری، و اطلاعاتی از این اثر ملی که قرن‌ها در ایران بوده و میراث ملی ما شمرده می شده، اکنون در دست نیست. برخلاف باورهای محلی و شایعات افواهی، این قرآن را مخالفان شیعه از موزه پارس به سرقت نبرده اند تا به جهت انتسابش به امیرالمؤمنین علی علیه السلام، آن را از بین ببرند، بلکه مانند تمام سرقت‌های فرهنگی، انگیزه این عمل سودجویی مالی فرد یا افرادی در داخل و خارج از ایران بوده است. اندکی پس از سرقت مسلحانه در عصر روز ۲۷ فروردین ۱۳۸۲ شمسی، این اثر از طریق دلال‌ها به لندن رسید، و پس از گذشت یکی دو سال، دزد ساکن لندن با تصور اینکه احتمالاً همگان اصل اثر را فراموش کرده اند، جنایتکارانه این قرآن ۱۷۲ برگ را به صورت برگ برگ در حراج‌های مختلف لندن (ساتبیز، کریستیز، و بُنهامز) به فروش رسانید و از این راه نزدیک دست کم، یک و نیم میلیون پوند ثروت اندوزی کرد. او همچنان به فروش برگ‌های باقی مانده مشغول است! این مقاله همچنین تلاشی است برای ردیابی این اثر مهم قرآنی که اکنون پاره پاره گشته، فروخته شده، و هر تکه‌اش در گوشه‌ای از دنیا در مجموعه‌ای جا گرفته است.

بخش نخست مقاله

توصیف کلی نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران

یادداشت کوتاه محمدرضا ریاضی در فهرست میکروفیلم‌ها و نسخ خطی موزه ملی ایران، اطلاع چندانی درباره نسخه به دست نمی دهد.^۵ قرآن ۴۲۸۹ نسخه‌ای از مصحف بر روی پوست در قطع افقی است. تعداد اوراق آن ۱۵۸ برگ، و اندازه تقریبی این برگه‌ها ۳۳×۲۴ سانتیمتر است، اما بعید نیست که اندازه اوراق در دیگر اجزای این قرآن به سبب فرسودگی در طول زمان اندکی کاهش یافته باشد. قطع نسخه، همانند عموم قرآن‌های کوفی پوستی در قرون دوم، سوم و چهارم هجری به صورت افقی یا بیاضی است. به تدریج در قرن چهارم با رواج خط کوفی ایرانی یا مشرقی، و استفاده از کاغذ برای تولید مصاحف قرآنی، کتابت نسخه‌های قرآنی در قطع عمودی، رواج و تداول فراوانی می یابد.

۵. «خط: کوفی، کاتب: بدون کاتب، تا: قرن ۳ و ۴؛ دو صفحه اول و دو صفحه آخر و سرسوره‌ها و علائم مذهب. تاریخ و محل تحصیل: ۱۳۱۴/۴/۱۴ آستانه شیخ صفی. شماره میکروفیلم: ۷۱؛ کاغذ: پوست آهو، جلد: چوبی ابره تیماج مشکی (قرن نهم)، تعداد صفحات: ۳۱۶ صفحه، اندازه: ۳۳×۲۴ سم» نک. فهرست میکروفیلم‌ها و نسخ خطی موزه ملی ایران، ص ۷۲.

جلد کنونی نسخه ۴۲۸۹ از جنس چوب است.

صورت کامل و نخستین از این نسخه قرآن کریم، در اصل در ۱۴ پاره نوشته شده بوده است. آنچه امروزه در موزه ملی ایران با شماره ۴۲۸۹ نگه داری می شود از ابتدای شُبع سوم قرآن (اعراف، ۱۷۱) تا نیمه شُبع سوم یا همان ابتدای نیم شُبع ششم (یونس، ۶۱) را دربرمی گیرد. به تعبیر دقیق تر، کل این قرآن در ۱۴ نیم شُبع کتابت شده که این نسخه، نیم شُبع پنجم قرآن است. از آنجا که تعداد اوراق این پاره از قرآن، ۱۵۸ برگ است، با ضرب آن در عدد ۱۴، به این نتیجه می رسیم که تعداد کل پوست برگه های احتمالی برای کتابت کل این قرآن، اندکی بیش از ۲۲۰۰ برگ بوده است. اندازه تقریبی هر برگ نسخه ۳۳×۲۴ سانتی متر است و این، نشان می دهد پوست مورد نیاز برای کتابت کل این قرآن مساحتی نزدیک به ۱۷۵ متر مربع، برابر با یک گله ۱۷۵ تایی از گوسفندان یا حیوانی مشابه داشته است. به جز نیم شُبع پنجم از این قرآن که در صورت نسخه ش ۴۲۸۹ موزه ملی ایران اکنون در اختیار است، نیم شُبع چهاردهم این قرآن نیز سال ها در موزه پارس وجود داشته و در انتهای آن، رقم الحاقی علی بن ابی طالب علیه السلام افزوده شده بوده که این نسخه سال ۱۳۸۲ شمسی به سرقت رفته است. برگ هایی اندک از نیم شُبع هفتم (حاوی آیاتی از سوره نحل) نیز در حرم حضرت عباس علیه السلام در کربلاست.

دو برگ گمشده از نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی

نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران تقریباً کامل و برگه های آن مرتب و بدون جابجایی است. چنین می نماید که در سال ۱۳۲۷ شمسی شادروان مهدی بیانی یا یکی دیگر از برگزارکنندگان نمایشگاه نسخه های قرآنی در موزه ایران باستان (تهران، ۱۳۲۷)، این نسخه را برگ شماری و صفحه شماری کرده اند. بر اساس شماره هایی که ایشان نوشته اند، درمی یابیم برگی در میان برگ های ۴ و ۵ (حاوی آیات ۱۷۹، ۱۷۶ سوره اعراف) از همان زمان مفقود بوده است. اما دو برگ دیگر که ایشان شماره گذاری کرده اند و عدد خود را بر روی آنها نوشته اند، اکنون در موزه ملی نیست. این دو برگ عبارتند از: برگ ۱۲۸ (حاوی آیات ۶، ۴ سوره یونس)، و دیگری برگ ۱۳۷ (حاوی آیات ۲۲، ۲۱ سوره یونس). با جستجوی فراوان، اخیراً توانستم رد پای این دو برگ مفقود از موزه ملی ایران را در خانه ای از کتب عتیقه، معروف به خانه کتب کواریچ (Bernard Quaritch) بیابم. توضیحات کاتالوگ انتشار یافته از سوی انتشارات برنارد کواریچ در سال ۱۹۹۵ نشان می دهد دو برگ معرفی و عرضه شده در صفحات ۵۴ و ۱۰۲ این کتاب دقیقاً همان دو برگ به سرقت رفته از موزه ملی ایران است، به ویژه آنکه تصویر یکی از برگه ها (شماره ۴ منتشر شده در این کاتالوگ) به روشنی، ادامه همان آیات برگ های قبل و بعد در موزه ملی اند (تصویر ۲ و ۳).^۶

کتابخانه واتیکان^۹ (واتیکان، ایتالیا)، برگه های (LXIV)Ar.1605 و (LXV)Ar.1605 و (XX)Ar.1605 و (LX)Ar.1605 و (LIX)Ar.1605 و (XIX)Ar.1605 و (XVIII)Ar.1605 و کتابخانه ملی فرانسه^{۱۰} (پاریس، فرانسه): نسخه های Arab341 و Arab346 و Arabe352 و Arabe353 و Arabe355 و Arabe361 و Arabe362 و Arabe363 و Arabe379 و Arabe382 و کتابخانه دانشگاه کمبریج (کمبریج، انگلستان): نسخه های Add1111 و Add1124 و Add1132 و کتابخانه ملی اسرائیل: نسخه Ar. 969 و کتابخانه گوتا^{۱۱} (دانشگاه ارفورت، آلمان): نسخه های قرآن ۴۲۸، ۴۳۷، ۴۴۰، ۴۴۴، ۴۵۱، ۴۵۷ و کتابخانه دولتی برلین^{۱۲} (آلمان): نسخه های WEII1916 و WEII1917 و WEII1918 و WEII1927 و WEII1932 و کتابخانه بادلیان^{۱۳} (آکسفورد، انگلستان): نسخه های Ouseley420 و Marsh2 و Arab.Ouseley.401.f و کتابخانه چسترییتی^{۱۴} (دابلین، ایرلند): نسخه های Is1422 و Is1432 و کتابخانه بریتانیا (لندن، انگلستان): نسخه ش Add.11737 و موزه دانشگاه پنسیلوانیا^{۱۵} (فیلادلفیا، پنسیلوانیا): برگه های شماره E16264E و E16268 و کتابخانه ملی روسیه (سن پترزبورگ، روسیه): نسخه های Marcel91 و Marcel128 و کتابخانه کنگره (واشینگتن)، نسخه های 154.20b-84-1 و 154.28a-84-1 و AL-7 و مجموعه دیوید خلیلی (لندن، انگلستان): نسخه های QUR25 و QUR7 و QUR21 و QUR24 و QUR39A و QUR39B و QUR32 و QUR40 و QUR54 و موسسه هنر شیکاگو^{۱۶} (شیکاگو، ایلینوی): نسخه 1929.891 و گالری سکلر^{۱۷} (واشنگتن): شماره F1930.23 و F1930.24 و F1930.60 و F1930.61 و F1930.62 و F1930.63 و F1930.64 و F1930.65 و F1930.66 و F1930.67 و F1930.68 و F1930.69 و F1930.70 و S1997.90 و S1997.91 و موزه هنرهاروارد^{۱۸} (کمبریج، ماساچوست): برگه ش 1956.197 و موزه هنر شهرستان لس آنجلس، لکما^{۱۹} (لس آنجلس، کالیفرنیا): نسخه های M.73.5.502 و

9. Biblioteca Apostolica Vaticana.

10. Bibliothèque nationale de France.

11. Forschungsbibliothek Gotha der Universität Erfurt.

12. Staatsbibliothek zu Berlin (SBB).

13. Bodleian Libraries University of Oxford.

14. Chester Beatty Library.

15. University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology (Penn Museum).

16. Art Institute of Chicago.

17. Arthur M. Sackler Gallery.

18. Harvard Art Museums/Arthur M. Sackler Museum.

19. Los Angeles County Museum of Art) LACMA.(

M.73.5.499

موزه هنر کلیوند^{۲۰} (کلیوند، اوهایو): نسخه ش 493/1933
موزه هنرهای زیبا^{۲۱} (هیوستون، تگزاس): برگه ش 402/2011
کتابخانه ملی اتریش^{۲۲} (وین، اتریش): نسخه ش CodMIXT814,II
کتابخانه لی لی^{۲۳} (دانشگاه ایندیانا، بلومینگتون): نسخه ش 8 Allen mss.
کتابخانه سلطنتی دانمارک^{۲۴} (کپنهاگ، دانمارک): نسخه ش Cod-Arab-37
موزه متروپولیتن^{۲۵} (نیویورک): نسخه های 30.45 و 2004.268

دستخط کوفی نسخه ۴۲۸۹

نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران با خط کوفی کتابت شده است. هر صفحه حاوی ۷ سطر از قرآن با قلمی نسبتاً درشت از متن قرآن است. نوع این خط کوفی، بر اساس تقسیم بندی شش گانه فرانسوا دروش از خطوط کوفی، «DI» است که خود یکی از پرکاربردترین انواع کوفی در کتابت مصاحف قرآنی در قرون دوم و سوم بوده است.^{۲۶} با این همه، مقایسه ای میان این نسخه و سایر نسخه های کوفی با همین رسته کوفی، بردقت بالای کاتب، و حرفه ای بودن نوع کتابت و تزئینات او دلالت دارد.

یکی از مهم ترین ویژگی های کتابت کوفی در این نسخه آن است که کاتب آن، برخلاف قرآن نویسی قرون نخست (به خط حجازی و کوفی)، از «کتابت پیوسته»^{۲۷} حروف تبعیت نمی کند. در «کتابت پیوسته»، کاتب حروف را بدون توجه به میزان فضای موجود در هر سطر با فاصله ای تقریباً مساوی در کنار هم می چیند. از همین رو، دائماً مجبور می شود کلمه ای را بشکند، و بخشی از آن را در سطر بعدی و گاه در صفحه بعدی بنویسد. کاتب نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران، از این رسم بسیار کهن در کتابت عربی قرون نخست، عامدانه پیروی نمی کند. لذا به ندرت می توان در نگارش او، کلمه ای را یافت که بخشی از آن در یک سطر و ادامه آن در سطر بعدی آمده باشد. تنها نمونه ای که من در نسخه یافتیم، کلمه «اصحب» (یونس، ۲۶) است که به صورت شکسته در برگ ۱۴۲ الف آمده است. به این موضوع و اهمیت آن در تاریخ کتابت ایرانیان از قرآن در ادامه مقاله باز خواهیم گشت.

از دیگر نشانه های کتابت حرفه ای و فنی در نگارش این نوع از قرآن های کوفی آن است که کاتب

20. Cleveland Museum of Art.

21. Museum of Fine Arts.

22. Österreichische Nationalbibliothek.

23. Lilly Library (Indiana University Bloomington).

24. Det Kongelige Bibliotek.

25. Metropolitan Museum of Art.

26. François Déroche, *The Abbasid tradition*, pp. 43-45.

27. *scriptio continua*.

نسخه در حالی که به آسانی می‌تواند چند کلمه را در یک سطر بنویسد (مثلاً عبارت طولانی «ان الله سمیع علیم» در برگ ۴۱ ب)، اما مگرراً یک سطر واحد را با کتابت کشیده تنها یک کلمه واحد پُر می‌کند. چنین کاری را اصطلاحاً تکنیک «مَشَق» در کتابت کوفی می‌نامند. با این حال، شیوه کتابت این نسخه با تمام کاتبانی که حروف را به صورت کشیده می‌نویسند، تفاوت جدی دارد. در واقع او می‌خواهد برخلاف سنت رایج کتابت قرآن به خط حجازی و کوفی در سه قرن نخست، از شکستن و دو نیم کردن کلمات در انتهای سطر جلوگیری کند. این امر پیوند روشنی با عدم پیروی کاتب نسخه از «کتابت پیوسته» دارد. نمونه این عمل خلاقانه و زیبا را در کتابت کلماتی چون «اِخْدَى» (برگ ۱۹ ب)، «مَصَّت» (۳۳ ب)، «الطیبیت» (۳۲ الف)، «لیقضى» (۳۵ الف)، «بِذَات» (۳۶ الف)، «نَكْص» (۳۸ ب)، «عذاب» (۴۰ الف و ۱۰۹ ب)، «كَدَّأب» (۴۱ ب)، «حکیم» (۵۹ ب)، «یرضی» (۱۰۶ الف)، «الأعراب» (۱۰۶ ب)، «السموت» (۱۱۷ الف)، «وضاقت» (۱۱۸ ب)، «التواب» (۱۱۹ الف)، «الصدیقین» (۱۱۹ ب)، «صَرْفَ» (۱۲۴ الف)، «عصیت» (۱۳۴ الف)، «لَقُضِيَ» (۱۳۶ الف)، «عاصف» (۱۳۸ الف)، «اخذت» و «الأرض» (۱۴۰ الف)، «كذلك» (۱۴۵ الف)، «کیف» (۱۴۶ الف)، «الکتب» (۱۴۷ الف) می‌بایم. کشیدن حروف تکرار شونده در یک آیه، و ترسیم موازی آن در سطور یک صفحه از دیگر رفتارهای حرفه‌ای این کاتب کوفی است. فی‌المثل وی ضمیر مکرر «کُم» را در چند سطر در زیر هم (برگ ۶۴ الف) به صورتی می‌کشد که همگی به موازات و در زیر هم قرار گیرند، و همین کار را هنگام کتابت ضمیر مکرر «ون» در آیه ۱۱۲ سوره توبه (در برگ ۱۱۵ الف) تکرار می‌کند (تصویرش ۴ و ۵).

تذهیب نسخه ۴۲۸۹

صفحات مُدَّهَب در ابتدا و انتهای نسخه، و نیز آرایه‌های تزئینی نسخه به ویژه در ترسیم سرسوره‌های نسخه، به وضوح نشان از دوران پیشرفت و حرفه‌ای شدن کتابت قرآنی‌های کوفی در قرن سوم دارد. فضای خالی و کافی که برای تعشیر عدد ۱۸۰ در برگ ۵ (آیه ۱۸۱ سوره اعراف)، تعشیر عدد ۴۰ در برگ ۷۵ الف (آیه ۳۹ سوره توبه)، و تعشیر عدد ۱۰۰ در برگ ۱۰۸ الف (توبه، ۹۹)، قرار داده شده، نشان می‌دهد نسخه در زمان پختگی و حرفه‌ای شدن کتابت قرآن نوشته شده است. همچنین است میزان فضای کافی که برای سرسوره انفال در برگ ۱۵ ب، و سرسوره توبه در برگ ۵۱ ب قرار داده شده است که این دو سرسوره با طراحی بسیار حرفه‌ای با ترنجی در کنار ترسیم شده است. این در حالی است که در بسیاری از نسخه‌های کوفی از قرن دوم و سوم هجری (مثلاً در نسخه‌های Arabe349 و Arabe353 در کتابخانه ملی فرانسه)، علامت‌های تخمیس و تعشیر به شکلی نامنظم در فضای اندک میان دو آیه وارد شده، یا در حاشیه برگه ترسیم شده‌اند.

یکی از مشخصه‌های مهم این قرآن، قاب‌های مُدَّهَب تقریباً یکسان همراه با ترنجی مشابه در سرآغاز تمام سوره‌های آن است که نام سوره و تعداد آیات آن به زردون آن قاب کتابت شده است (تصویرش

۱ و تصاویر پیوست مقاله). این ویژگی را در تمام سرسوره‌های نسخه ۴۲۸۹ و نیز بخش‌های پراکنده از دیگر قسمت‌های این قرآن (نسخه موزه پارس) می‌یابیم که می‌تواند کمک بسیاری به شناسایی این اوراق و اجزاء بکند. تنها وقتی کاتب با محدودیت فضا روبرو بوده و ناگزیر از ترسیم سرسوره در آخرین سطر برگه شده (مثلاً در آغاز سوره‌های مدثر و علق در بخش مفقود این نسخه از موزه پارس، شیراز)، از رسم قاب مستطیل زرین صرف نظر کرده است. نمونه‌های مختلفی از این سرسوره‌ها را می‌توان در تصاویر پیوست انتهای مقاله مشاهده کرد. در میان سایر نسخه‌های قرآنی به خط کوفی از قرون نخست، تذهیب‌های موجود در سرسوره‌های قرآن وقف شده از سوی علی بن حیدر الجلالی در سال ۵۰۴ هجری بر حرم امام رضا علیه السلام بیشترین شباهت را با نسخه مورد نظر ما دارد. از آنجا که این قرآن نیز در ۱۴ پاره مجزا کتابت و تجلید یافته و تمام اجزای آن در سال ۵۰۴ هجری بر حرم رضوی در مشهد وقف شده (یعنی تماماً در ایران بوده) است، می‌توان پیوندی ایرانی میان نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی و قرآن علی بن حیدر الجلالی برقرار کرد.^{۲۸}

نشان‌های راهنما

در انتهای تمام آیات، نشانه پایان آیه به صورت ۶ گوی طلایی در قالب یک مثلث ترسیم شده است. در انتهای هر پنج آیه، علامت «ها» زرین به نشانه عدد ۵ در حساب ابجد برای نشان دادن «تخمیس» درج شده است، و در انتهای هر ده آیه نیز، شمسه‌ای زرین و درشت با تزیینات پیچیده و متنوع برای اشاره به «تعمیر» رسم شده، و شماره آیه (عشر، عشرون، ثلثون، اربعون، ...) درون آن حک شده است. همچنین به نظر می‌رسد کاتب سعی دارد تا حد ممکن انتهای آیات را در آخر سطر قرار دهد. بر اساس یک آمارگیری کلی، بیش از ۷۰ درصد پایانه آیات، تخمیس‌ها و تعشیرها در انتهای سطر قرار گرفته است. مجموعه این ویژگی‌ها در تمام قطعه‌های قرآنی مشابه با نسخه ۴۲۸۹ (از جمله برگ‌های فروخته شده از نسخه موزه پارس در حراج‌های لندن) یافته‌ام، وجود دارند. از آنجا که بسمله در کتابت قرآن‌های کوفی نیمه دوم قرن دوم و سراسر قرن سوم، به صورت یک آیه مجزا مشخص و جدا نمی‌شده است، در این نسخه از قرآن کوفی نیز چنین مشخصه‌ای را نمی‌یابیم.

اعراب گذاری با نقاط رنگی

نسخه ۴۲۸۹ مانند بسیاری از نسخه‌های کوفی قرآن از سده دوم و سوم خالی از نقطه گذاری در تعیین حروف است. برخلاف نسخه‌های حجازی کتابت شده در سده یکم، کتابت حروف در این نسخه، تقریباً به کلی عاری از نقطه گذاری است. تنها در مواردی بسیار اندک، برای تعیین دو گونه قرائت (مثلاً: یعلمون / تعلمون در برگ ۳۸ الف؛ یزیغ / تزیغ در برگ ۱۱۸ رو؛ ترون در برگ ۱۲۳ ب؛

۲۸. درباره این قرآن نک. مهدی صحراگرد، «قرآن نویسی در سده‌های نخست: قرآن وقفی علی بن حیدر جلالی»، در آستان هنر، ش ۲۲ (پاییز و زمستان ۱۳۹۶)، ص ۵۵، ۴۶.

فَلْيُفْرِحُوا / فَلْيَفْرَحُوا در برگ ۱۵۴ ب) از نقاط کشیده با استفاده از دو رنگ قرمز و سبز استفاده شده است.

کتابت متن قرآن در نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران، همراه با اعراب گذاری به شیوه ابوالاسود است. در این شیوه، معمولاً از دایره‌هایی شنگرف یا قرمز رنگ در بالا، زیر، و جلوی حروف، برای نشان دادن فتحه، کسره و ضمه استفاده می‌کنند. همچنین به کارگیری دو نقطه قرمز در کنار هم، نشانه تنوین است، اما علائمی چون سکون، مدّ، تشدید، و... را با این نقاط مدور قرمز نشان نمی‌دهند. افزون بر این، به کارگیری رنگ دوم، سوم، و گاه حتی چهارمین رنگ (به ترتیب: نقاط سبز، زرد، و آبی)، برای افزودن اطلاعات دیگری به نسخه امری رایج است. این اطلاعات گاه تنها برای یادآوری یک قرائت دیگر (مثلاً قرائت ابن کثیر یا نافع) غیر از قرائت اصلی متن است و گاه برای نشان دادن مواضع تجویدی چون مدّ، ادغام، اماله الف و یاء، وصل یا عدم وصل همزه، اظهار نبر همزه یا عدم آن، اشباع میم جمع، و جز آن است. در نسخه ۴۲۸۹، به جز رنگ قرمز، از نقاط مدور سبز رنگ نیز برای نشان دادن قرائتی دیگر غیر از قرائت منتخب متن، و نیز از دو رنگ زرد و آبی (کبود) نیز استفاده شده است. به این امر در ادامه (در بخش مربوط به قرائات) باز خواهیم گشت.

غالباً چنین است که پس از کتابت بدنه اصلی آیات با خط کوفی، نخست اعراب گذاری آن با نقاط رنگی صورت گرفته، و سپس نشان گذاری های راهنما برای تخمیس و تعشیر و پایان آیات انجام می‌پذیرد. البته در بسیاری از نسخه های کوفی قرون سوم و چهارم، تنها به تعیین مواضع پنج تایی (تخمیس) و ده تایی (تعشیر) آیات بسنده می‌شود و انتهای تک تک آیات را معین نمی‌کنند، که در این مورد، نسخه ۴۲۸۹ یکی از نمونه های استثناست. یعنی در آن، انتهای تک تک آیات با ترسیم یک مثلث متشکل از ۶ دایره طلایی معین شده است. با بررسی موارد متعددی از برگه های نسخه ۴۲۸۹ حدس می‌زنیم که نقطه گذاری رنگی برای اعراب در این نسخه تقریباً همزمان با ترسیم نشان های تخمیس و تعشیر و پایان آیات صورت گرفته است، چرا که گاه علائم و نقطه های طلایی، نقاط قرمز رنگ اعرابی را پوشانده، و گاه بالعکس، نقاط رنگی اعرابی بر روی بخشی از علائم زرین قرار گرفته است. فی المثل، سطر اول در برگ ۳۳ الف، نشان می‌دهد که ابتدا اعراب گذاری شنگرف انجام شده و سپس عدّ الای با شش نقطه زرین صورت گرفته است. اما برگ های ۱۵۵ الف، ۱۵۳ الف، و ۱۷۷ الف ظاهراً شاهدهی برخلاف این روندند.

عدّ الای / نظام شمارش آیات

شمارش و تعیین انتهای آیات در قرآن نویسی مشرق اسلامی، امروزه عمدتاً بر پایه نظام کوفی است، اما در قرون نخست غلبه با نظام بصری بوده، هر چند پنج نظام دیگر (دمشقی، حمصی، مکی، مدنی اول و مدنی اخیر) نیز وجود داشته است. به طور کلی، بررسی دو ویژگی از نسخه های کوفی قدیم، نظام

به کار رفته در شمارش آیات هر سوره را در آن نسخه نشان می‌دهد. نخست آنچه که مُدَّهَب و طراح سرسوره‌های آغازین هر سوره، در درون قابی مُدَّهَب یا با قلمی متفاوت در آغاز سوره وارد می‌کند، و در آن، به تعداد آیات سوره اشاره می‌کند؛ و دوم بررسی علامت‌های تخمیس و تعشیر در هر سوره که انتهای دسته‌های ۵ تایی و ۱۰ تایی را در آن سوره معین می‌کنند. گاه به ندرت (مثلاً در همین نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران)، فرد علامت‌گذار، علاوه بر تعیین دسته‌های ۵ تایی و ۱۰ تایی آیات، انتهای تک آیات سوره را نیز با قرار دادن شش نقطه طلایی به صورت مثلثی در پشت مشخص کرده است، هر چند وی مانند تمام کاتبان کوفی قرآن در قرون سوم و چهارم، بسمله آغازین سوره‌ها را به عنوان آیه‌ای جداگانه مشخص نمی‌کند.

بررسی بخش‌های باقی مانده از این نسخه قرآنی (۴۲۸۹ موزه ملی ایران، و سایر اجزای پراکنده آن در جهان) نشان می‌دهد که عدّ الّٰی یا نظام شمارش آیات در این قرآن نیز بیشترین قرابت را با سیستم بصری دارد. نمونه‌های زیر را در اثبات این امر ارائه می‌کنم. در برگ ۳ الف، «تتقون» (اعراف، ۱۷۱) را پایان ۱۷۰ تعشیر کرده که این امر مطابق با نظام بصری و شامی است؛ در برگ ۳۳ الف، «بصیر» (انفال، ۳۹) را پایان ۴۰ تعشیر کرده که این امر مطابق با نظام بصری و شامی است؛ و در برگ ۳۹ الف، «شدید العقاب» (انفال، ۴۸) را پایان آیه ۵۰ تلقی کرده (اشتباهاً عدد اربعون نوشته شده است) که این امر مطابق با نظام بصری و شامی است. همچنین در برگ ۵۴ الف، «المتقین» (توبه، ۴) را پایان آیه ۵ تخمیس کرده و در ۵۷ الف، «یعملون» (توبه، ۹) را پایان آیه ۱۰ تعشیر کرده که این امر تنها در سیستم بصری صحیح است. علت این امر آن است که در برگ ۵۳ الف، «وَرُسُولُهُ» (توبه، ۳) را انتهای آیه شمرده است که با کمی اصلاح منظورش انتهای «من المشرکین» بوده که در سیستم بصری پایان آیه سوم سوره توبه قلمداد می‌شود. و سرانجام در برگ ۴۵ الف، بعد از کلمه «وبالْمُؤْمِنِينَ» (انفال، ۶۲) علامت پایان آیه نیامده است. تمام نظام‌های عدّ الّٰی، این کلمه را پایان آیه می‌شمارند غیر از بصری.

رسم و املا

اغلب قرآن‌های کوفی برجای مانده از قرون نسخه، در املائی کلمات، مطابقت کاملی با رسم عثمانی ندارند، اما از یک نظام قیاسی یا رسم املائی کامل نیز پیروی نمی‌کنند. رسم یا هجای کلمات در نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران نیز چنین است. بررسی املائی کلمات در این نسخه نشان می‌دهد که رسم این نسخه در حد واسطی میان رسم عثمانی رسم املائی یا قیاسی قرار دارد. در برخی موارد با رسم موسوم به رسم عثمانی مطابقت می‌کند، و در برخی موارد با آن مخالف است که موارد مخالفت آن عمدتاً در اثبات یا حذف الف، و گاه یاء است. جدول زیر برخی مخالفت‌های این نسخه با رسم عثمانی را نشان می‌دهد.

برگ	آدرس کلمه	رسم در نسخه ۴۲۸۹	رسم عثمانی	توضیحات
۵ب	اعراف، ۱۸۲	باییتنا	بایتنا	زیادت یاء
۴۰ب	انفال، ۵۲	بابیت الله	بایت الله	زیادت یاء
۶ب	اعراف، ۱۸۵	فبابی	فبأی	زیادت یاء
۹ب	اعراف، ۱۸۹	واحدة	وحدة	زیادت الف
۱۱ب	اعراف، ۱۹۶	ولیی الله	ولی الله	زیادت یاء
الف ۱۱۶	انفال، ۱	الانفل	الأنفال	حذف الف
الف ۱۹	انفال، ۷	بکلمته	بکلمته	تبدیل با قلم سبزه: بکلماته
الف ۴۹	انفال، ۷۱	خینتک	خیانتک	حذف الف
۴۹ب	انفال، ۷۲	هجرؤا	هاجرؤا	حذف الف
الف ۵۰	انفال، ۷۲	آوو	آووا	حذف الف زینت
۵۰ (۲) ب	انفال، ۷۴	هجرؤا	هاجرؤا	حذف الف
۵۰ (۲) ب	انفال، ۷۴	آوو	آووا	حذف الف زینت
۵۵ب	توبة، ۶	کلام الله	بایت الله	تبدیل یافته به: کَلِمَ الله
الف ۵۷	توبة، ۹	بابیت الله	بایت الله	زیادت یاء
۶۰ب	توبة، ۱۷	مسجد	مسجد	تبدیل با قلم سبزه: مساجد الله
الف ۶۱	توبة، ۱۸	مساجد	مسجد	زیادت الف
۶۱ب	توبة، ۱۹	سقیة الحاج	سقیة	حذف الف
الف ۶۲	توبة، ۱۹	جاهد	جهد	زیادت الف
۶۲ب	توبة، ۲۰	الفنزون	الفائزون	حذف الف
۶۴ب	توبة، ۲۴	اموال / تجارة / کسدها	امول / تجرة / کسدها	حذف و زیادت الف
الف ۶۵	توبة، ۲۴	جهد	جهاد	حذف الف
الف ۶۶	توبة، ۲۶	جزاؤ الکفرین	جزاء الکفرین	زیادت واو
الف ۶۹	توبة، ۳۱	احبرهم	احبارهم	حذف الف
۶۹ب	توبة، ۳۱	واحدا	وحدا	زیادت الف
۷۰ب	توبة، ۳۴	الاحبر / الرهن / اموال /	الاحبار / الرهبان / امول /	حذف و زیادت الف
الف ۷۴	توبة، ۳۸	اقلتم	اناقلتم	حذف الف
الف ۷۷	توبة، ۴۲	قصدأ	قاصدا	حذف الف
الف ۷۸	توبة، ۴۴	یجاهدوا	یجهدوا	زیادت الف
الف ۷۹	توبة، ۴۶	اتبعتهم	اتبعتهم	حذف الف
۷۹ب	توبة، ۴۷	ولا اوضعوا	ولأوضعوا	زیادت الف
۱۲۹ب	یونس، ۷	واطمنؤا	واطمأنؤا	حذف الف
۱۴۱ب	یونس، ۲۷	جزاؤ	جزاء	زیادت واو

اختلاف قرائات:

نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران مانند تمامی قرآن‌های کتابت شده در قرون نخست به قرائت حفص نوشته نشده است. بررسی چند برگ از این نسخه و دیگر پاره‌های آن در سایر موزه‌ها و کتابخانه‌های ایران و جهان نشان می‌دهد که اساساً در کتابت و اعراب گذاری این قرآن، پیروی از یک قرائت واحد شناخته شده (مثلاً یکی از قاریان هفتگانه یا دهگانه رسمی) مورد نظر نبوده است. قرائت اصلی متن که با نقطه‌های مُدَوَّرِ قرمز رنگ اعراب گذاری و تکمیل شده، ترکیبی از چندین قرائت است که اصطلاحاً یکی از «اختیارهای قرائتی» رایج در قرون نخست - مثلاً اختیار ابو عبید یا ابو حاتم - را نشان می‌دهد. افزوده شدن نقاط مُدَوَّرِ سبز رنگ در اعراب برخی کلمات، برای نشان دادن یک قرائت جایگزین است. گاه در برخی کلمات به روشنی می‌یابیم که نه قرائت اصلی نسخه (رنگ قرمز)، و نه قرائت دوم (رنگ سبز)، هیچ یک با قرائت رایج کنونی، یعنی حفص از عاصم مطابق نیستند. مثلاً در برگ ۲۳ پشت، عبارت «أَنَّ اللَّهَ مُوهِنٌ كَيْدِ الْكَافِرِينَ» (انفال، ۱۸) یک بار با رنگ قرمز، «مُوَهِّنٌ كَيْدٌ» (مطابق با قرائت ابن عامر، حمزة، کسائی، شعبه) و بار دیگر با رنگ سبز، «مُوَهِّنٌ كَيْدٌ» (نافع، ابن کثیر، ابو عمرو، یعقوب) اعراب گذاری شده است.

به جز دورنگ قرمز و سبز، به ندرت به نقاط رنگی زرد و آبی (کبود) نیز در این نسخه برمی‌خوریم. این دورنگ عمدتاً برای نشان دادن اشباع میم جمع، مثلاً در «عَلَيْهِمْ» به صورت «علیهمی» (قرائت حسن بصری)، و «علیهمؤ» (قرائت ابن کثیر، نافع، ابو جعفر، ابن محیصن)، به کار می‌روند. با این همه به ندرت به مواردی برمی‌خوریم که علامت گذار از رنگ زرد برای نشان دادن قرائت سوم در یک کلمه (افزون بر قرائت با رنگ قرمز و سبز) استفاده کرده است. نکته جالب توجه آنکه گاه قرائت نخست (به رنگ قرمز) از قرائت شاذ و غیر سبعة و غیر عشره است، و گاه قرائت سوم (به رنگ زرد) از قرائت شاذ و غیر سبعة و غیر عشره است.

دو نمونه زیر این روال را نیک می‌نمایاند: در برگ ۴۶ پشت، در آیه ۶۶ سوره انفال، ابتدا «صُعْفًا» با رنگ قرمز (مطابق با قرائت ابن کثیر، نافع، ابو عمرو، ابن عامر، و کسائی) آمده، و سپس دو قرائت بعدی، «صُعْفًا» با رنگ سبز (مطابق با قرائت عاصم - حفص و شعبه -، حمزة، و خَلْفَ، و أَعْمَشَ)، و قرائت «صُعْفَاءَ» با رنگ زرد (مطابق با قرائت ابو جعفر یزید بن القعقاع، ابن عباس، المطوعی) آمده است. همچنین در برگ ۷۳ رو، در آیه ۳۷ سوره توبه، ابتدا «يُضِلُّ» با رنگ قرمز (مطابق با قرائت ابو عمرو - فی روایة -، یعقوب، حسن بصری، و ابن مسعود) آمده، سپس دو قرائت دیگر، «يُضِلُّ» با رنگ سبز (مطابق با قرائت عاصم - در روایت حفص -، حمزة، کسائی، و خَلْفَ، و «يُضِلُّ» با رنگ زرد (مطابق با قرائت ابن کثیر، نافع، ابن عامر، ابو عمرو، عاصم - در روایت شعبه - و ابو جعفر) مشخص شده است.

افزون بر اشاره فراوان کاتب نسخه به قرائت شواذ، یا قرائت روایت شده از غیر قراء سبعة و عشره، در

این نسخه از قرآن گاه به مواردی از قرائات برمی خوریم که در مصادر موجود و شناخته شده کهن و جدید، به هیچ کسی نسبت داده نشده است. از این رو، همانند برخی از کهن ترین مصاحف قرآنی قرن اول و دوم هجری، این مصحف قرآنی قرن سومی هم می تواند مصدري برای بازبایی قرائت های ناشناخته یا گمشده در تاریخ قرآن باشد. از جمله این نمونه های ناشناخته، می توان به قرائت «دُونَ الْجَهْرِمِ مِنَ الْقَوْلِ» (برگ ۱۵ الف) به جای «دُونَ الْجَهْرِمِ مِنَ الْقَوْلِ» (اعراف، ۲۰۵)، و قرائت «كَلِمَ اللّٰهِ» (۵۵ب) به جای «كَلَامَ اللّٰهِ» (توبه، ۶)، اشاره کرد. جدول زیر تنها شماری از مهم ترین مواضع اختلاف قرائت در نسخه ش ۴۲۸۹ موزه ملی ایران را نشان می دهد.

برگ	سوره و آیه	قرائت متن	مطابق با قرائت	قرائت حفص	رنگ
۳ الف	اعراف، ۱۷۲	ان تقولوا (قرمز) ان يقولوا (سبز)	نافع، ابن کثیر، عاصم، ابن عامر، حمزة، کسائی ابوعمر، ابن محیصن، الیزیدی، ابن عباس	أن تقولوا أن تقولوا	قرمز سبز
۳ الف	اعراف، ۱۷۳	او تقولوا (قرمز) او يقولوا (سبز)	نافع، ابن کثیر، عاصم، ابن عامر، حمزة، کسائی ابوعمر، ابن محیصن، الیزیدی، ابن عباس	أو تقولوا أو تقولوا	قرمز سبز
۴ الف	اعراف، ۱۷۵	عَلَيْهِمْ (قرمز) عَلَيْهِمْ (سبز) عَلَيْهِمْ (زرد) عَلَيْهِمْ (آبی)	عاصم، ابوعمر، ابن عامر، کسائی حمزة، یعقوب ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن محیصن حسن بصری	عَلَيْهِمْ عَلَيْهِمْ عَلَيْهِمْ عَلَيْهِمْ	قرمز سبز زرد آبی
۴ ب	اعراف، ۱۷۵	فَاتَّبَعَهُ	طلحة، حسن بصری به روایت هاوړن، الرؤاسی از ابوعمر	فَاتَّبَعَهُ	سبز
۵ الف	اعراف، ۱۸۱	يَلْحَدُونَ	حمزة، ابن وثاب، الاعمش، طلحة، عیسی	يُلْحَدُونَ	سبز
۷ الف	اعراف، ۱۸۶	وَتَذُرُّهُمْ (قرمز) وَيَذُرُّهُمْ (سبز)	نافع، ابن عامر، ابن کثیر، حسن بصری ابوعمر، عاصم (حفص و شعبه)، یعقوب	وَيَذُرُّهُمْ يَذُرُّهُمْ	قرمز سبز
۸ ب	اعراف، ۱۸۹	خَلَقَكُمْ (ادغام)	ابوعمر، یعقوب	خَلَقَكُمْ	سبز
۹ الف	اعراف، ۱۸۹	فمارت به	عبدالله بن عمر [او عمرو بن العاص]، عاصم الجحدري، ابن ابی عمار	فمَرَّتْ به	سبز
۹ ب	اعراف، ۱۹۰	شِرْكَاءُ	نافع، شعبه، ابوجعفر، ابن محیصن، ابان بن تغلب	شُرَكَاءُ	سبز
۱۰ ب	اعراف، ۱۹۳	لَا يَتَّبِعُونَكُمْ (قرمز) لَا يَتَّبِعُونَكُمْ (سبز)	الجمهور نافع، حسن بصری	لَا يَتَّبِعُونَكُمْ لَا يَتَّبِعُونَكُمْ	قرمز سبز
۱۱ ب	اعراف، ۱۹۵	قُلْ (قرمز) قُلْ (سبز)	عاصم، حمزة، یعقوب، حسن بصری ابن کثیر، ابوعمر، ابن عامر، نافع، کسائی	قُلْ قُلْ	قرمز سبز
۱۲ ب	اعراف، ۲۰۲	يُؤَدُّونَهُمْ	نافع، ابوجعفر	يُمَدُّونَهُمْ	سبز
۱۵ الف	اعراف، ۲۰۵	دون الجهر	قرائت ناشناخته	دون الجهر	سبز
۱۷ الف	انفال، ۲	عليهم (قرمز) عليهم (سبز) عليهم (زرد) عليهم (آبی)	عاصم، ابوعمر، ابن عامر، کسائی حمزة، یعقوب ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن محیصن حسن بصری	عَلَيْهِمْ عَلَيْهِمْ عَلَيْهِمْ عَلَيْهِمْ	قرمز سبز زرد آبی
۱۷ الف	انفال، ۲	زادتهم (بالامالة)	حمزة، هشام ابن ذکوان	زادتهم	سبز

برگ	سوره و آیه	قرائت متن	مطابق با قرائت	قرائت حفص	رنگ
۱۹ب	انفال، ۹	بِأَلْفٍ	عاصم الجحدری، السدی	بِأَلْفٍ	سبز
۱۹ب	انفال، ۹	مُرْدَفِينِ	نافع، ابوجعفر، یعقوب، شیبه	مُرْدَفِينِ	سبز
۲۰الف	انفال، ۱۱	يَعِشَاكُمُ النَّعَاسُ	ابن کثیر، ابوعمر، ابن محیصن	يُعِشِيكُمُ النَّعَاسُ	سبز
۲۰الف	انفال، ۱۱	بُنَزَلُ بُنَزَلُ	ابن کثیر، ابوعمر، یعقوب، ابن محیصن باقی السبعة (از جمله عاصم)	بُنَزَلُ بُنَزَلُ	قرمز سبز
۲۳الف	انفال، ۱۷	لَكِنَّ اللَّهَ	ابن عامر، حمزه، کسائی، خلف، الأعمش	لَكِنَّ اللَّهَ	سبز
۲۳ب	انفال، ۱۸	مُوهِنٌ (قرمز) مُوهِنٌ (سبز)	ابن عامر، حمزه، کسائی، شعبة ^{۲۹} نافع، ابن کثیر، ابوعمر، یعقوب	مُوهِنٌ مُوهِنٌ	قرمز سبز
۲۴ب	انفال، ۱۹	وَإِنَّ اللَّهَ (قرمز) وَإِنَّ اللَّهَ (سبز)	ابن کثیر، ابوعمر، حمزه، کسائی، شعبه، یعقوب نافع، ابن عامر، حفص، ابوجعفر	وَإِنَّ اللَّهَ وَإِنَّ اللَّهَ	قرمز سبز
۲۷الف	انفال، ۲۶	وَإَيْدِكُمْ	ابن محیصن	وَإَيْدِكُمْ	سبز
۲۷الف	انفال، ۲۶	رَزَقَكُم (ادغام)	ابوعمر، یعقوب	رَزَقَكُم	سبز
۲۷ب	انفال، ۲۷	أَمَنَّاكُمْ (مفرد)	عبید و یونس عن ابی عمرو، مجاهد، ابراهیم، یحیی	امانائکم	سبز
۳۰الف	انفال، ۳۳	فِيهِمْ	یعقوب	فِيهِمْ	سبز
۳۰ب	انفال، ۳۵	صَلَاتِهِمْ... مَكَاءٌ وَتَصَدِيئَةٌ	امام علی (ع)، ابان بن تغلب، الحسین الجعفی	صَلَاتِهِمْ... مَكَاءٌ وَتَصَدِيئَةٌ	سبز
۳۱ب	انفال، ۳۷	لِيَمَيِّزَ (قرمز) لِيَمَيِّزَ (سبز)	حمزه، کسائی، یعقوب، خلف، نافع، ابن کثیر، ابوعمر، ابن عامر، عاصم، ابوجعفر	لِيَمَيِّزَ لِيَمَيِّزَ	قرمز سبز
۳۳الف	انفال، ۳۹	يَعْمَلُونَ (قرمز) تَعْمَلُونَ (سبز)	الجمهور حسن بصری، رویس عن یعقوب، محبوب عن ابی عمرو	يَعْمَلُونَ يَعْمَلُونَ	قرمز سبز
۳۳ب	انفال، ۴۱	حُمُسَهُ (قرمز) حُمُسَهُ (سبز)	عبدالوارث و اللؤلؤی عن ابی عمرو، حسن بصری الجمهور	حُمُسَهُ حُمُسَهُ	قرمز سبز
۳۴ب	انفال، ۴۲	بِالْعُدُوَّةِ... بِالْعُدُوَّةِ (قرمز) بِالْعُدُوَّةِ... بِالْعُدُوَّةِ (سبز)	ابن کثیر، ابوعمر، یعقوب، حسن بصری، ابن محیصن نافع، ابن عامر، عاصم، حمزه، کسائی، ابوجعفر	بِالْعُدُوَّةِ... بِالْعُدُوَّةِ بِالْعُدُوَّةِ... بِالْعُدُوَّةِ	قرمز سبز
۳۶الف	انفال، ۴۳	لَكِنَّ اللَّهَ	ابن عامر، حمزه، کسائی، خلف، الأعمش	لَكِنَّ اللَّهَ	سبز
۳۶ب	انفال، ۴۴	تُرْجِعُ (قرمز) تُرْجِعُ (سبز)	ابن عامر، حمزه، کسائی، یعقوب، خلف عاصم، نافع	تُرْجِعُ تُرْجِعُ	قرمز سبز
۳۸الف	انفال، ۴۷	تَعْمَلُونَ	قتادة، الحسن بن عمران	يَعْمَلُونَ	سبز
۳۹الف	انفال، ۴۸	آتَى	نافع، ابن کثیر، ابوعمر، ابوجعفر	آتَى	سبز
۴۳الف	انفال، ۵۹	وَلَا يَحْسِبَنَّ (قرمز) وَلَا يَحْسِبَنَّ (سبز)	نافع، ابوعمر، ابن کثیر، کسائی، شعبة از عاصم ابن عامر، حمزه، حفص از عاصم	وَلَا يَحْسِبَنَّ وَلَا يَحْسِبَنَّ	قرمز سبز

برگ	سوره و آیه	قرائت متن	مطابق با قرائت	قرائت حفص	رنگ
۴۳ الف	انفال، ۵۹	أَنَّهُمْ	ابن عامر	إِنَّهُمْ	سبز
۴۳ الف	انفال، ۵۹	لَا يُعْجِزُونَ	ابن محیصن، طلحة	لَا يُعْجِزُونَ	سبز
۴۳ ب	انفال، ۶۰	تُرْهَبُونَ	حسن بصری، عبدالوارث عن ابی عمرو، رويس عن يعقوب	تُرْهَبُونَ	سبز
۴۳ ب	انفال، ۶۰	عَدُّوا لِلَّهِ	ابو عبدالرحمن السلمی	عَدُّوا لِلَّهِ	سبز
۴۴ ب	انفال، ۶۱	لِلسَّلَامِ	شعبة، ابن محیصن، حسن بصری، الأعمش	لِلسَّلَامِ	سبز
۴۵ ب	انفال، ۶۲	أَيَّدَكَ	ابن محیصن	أَيَّدَكَ	سبز
۴۶ الف	انفال، ۶۶	وَأَنْ تَكُنْ	ابن كثير، نافع، ابن عامر، ابو جعفر، حسن بصری	وَأَنْ يَكُنْ	سبز
۴۶ ب	انفال، ۶۶	صُعْفًا (قرمز) صُعْفًا (سبز) صُعْفًا (زرد)	ابن كثير، نافع، ابو عمرو، ابن عامر، الكسائي عاصم، حمزة، خلف، الأعمش ابو جعفر یزید بن القعقاع، ابن عباس، المطوعی	صُعْفًا صُعْفًا صُعْفًا	قرمز سبز زرد
۴۷ ب	انفال، ۶۷	أَسَارَى	ابو جعفر یزید بن القعقاع، المفضل عن عاصم، رويس عن يعقوب	اسرى	سبز
۴۷ ب	انفال، ۶۷	يُثَبِّتَنَّ	ابو جعفر، يحيى بن وثاب، يحيى بن يعمر	يُثَبِّتَنَّ	سبز
۴۸ ب	انفال، ۶۷	أَسَارَى	ابو عمرو، ابو جعفر، قتادة، ابن ابی اسحاق، نصر بن عاصم	اسرى	سبز
۴۹ الف	انفال، ۷۰	أَخَذَ	حسن بصری، ابو حویة، المطوعی، قتادة، مجاهد، شيبه، حميد	أَخَذَ	سبز
۵۰ الف	انفال، ۷۲	وَلِيَّتِهِمْ	حمزة، الأعمش، ابن وثاب، اخفش	وَلِيَّتِهِمْ	سبز
۵۲ ب	توبه، ۳	يَوْمَ الْحَجِّ	حسن بصری	يَوْمَ الْحَجِّ	سبز
۵۳ الف	توبه، ۳	إِنَّ اللَّهَ	حسن بصری، الأعرج	أَنَّ اللَّهَ	سبز
۵۳ الف	توبه، ۳	وَرَسُولُهُ	يعقوب، ابن ابی اسحاق، عيسى بن عمر، زيد بن علي، ابن عباس، مجاهد، ابن يعمر، ابورجاء	وَرَسُولُهُ	سبز
۵۵ ب	توبه، ۶	كَلِمَ اللَّهِ	ناشناخته	كلام الله	سبز
۵۸ ب	توبه، ۱۲	إِيمَانًا	ابن عامر، حسن بصری، عطاء، زيد بن علي، جعفر بن محمد (ع)	أَيْمَانًا	سبز
۵۹ ب	توبه، ۱۴	عَلَيْهِمْ (قرمز) عَلَيْهِمْ (سبز) عَلَيْهِمْ (زرد) عَلَيْهِمْ (آبی)	عاصم، ابو عمرو، ابن عامر، كسائي حمزة، يعقوب ابن كثير، نافع، ابو جعفر، ابن محیصن حسن بصری	عَلَيْهِمْ عَلَيْهِمْ عَلَيْهِمْ عَلَيْهِمْ	قرمز سبز زرد آبی
۶۱ ب	توبه، ۱۹	سُقْيَا (قرمز) سُقْيَا (سبز)	الجمهور امام باقر (ع)، ابو جعفر، ابن محیصن، ابن الزبير، ابن جبیر، ابن جماز، الشنبوذی	سِقَايَا سِقَايَا	قرمز سبز
۶۱ ب	توبه، ۱۹	عَمَارَةَ (قرمز) عَمَرَةَ (سبز)	الجمهور امام باقر (ع)، ابو جعفر، ابن محیصن، ابن الزبير، ابن جبیر، ابن جماز، الشنبوذی	عَمَارَةَ عَمَرَةَ	قرمز سبز
۶۳ الف	توبه، ۲۱	يَبْسُتُهُمْ	حمزة، الأعمش، طلحة بن مصرف، المطوعی	يَبْسُتُهُمْ	سبز

برگ	سوره و آیه	قرائت متن	متطابق با قرائت	قرائت حفص	رنگ
۶۳ الف	توبه، ۲۱	رُضْوَان	شعبة، حسن بصری	رِضْوَان	سبز
۶۷ الف	توبه، ۲۸	عَائِلَةٌ	ابن مسعود، علقمة، سعد بن ابی وقاص، الشعبي، ابن السمیع	عَيْلَةٌ	سبز
۶۸ ب	توبه، ۳۰	عَزِيْرٌ (قرمز) عَزِيْرٌ (سبز)	نافع، ابن کثیر، ابو عمرو، ابن عامر، حمزة، ابو جعفر عاصم، کسائی، یعقوب، حسن بصری	عَزِيْرٌ عَزِيْرٌ	قرمز سبز
۷۳ الف	توبه، ۳۷	بُضِلٌ (قرمز) بُضِلٌ (سبز) بُضِلٌ (زرد)	ابو عمرو (فی روایة)، یعقوب، حسن بصری، ابن مسعود حفص، حمزة، کسائی، خلف ابن کثیر، نافع، ابن عامر، ابو عمرو، شعبه، ابو جعفر	بُضِلٌ بُضِلٌ بُضِلٌ	قرمز سبز زرد
۷۶ الف	توبه، ۴۰	وَآيِدِه	ابن محیصن	وَآيِدِه	سبز
۷۶ الف	توبه، ۴۰	وَكَلِمَةٌ	حسن بصری، یعقوب، المطوعی، ابن عباس، ابو مجلز، عكرمة، قتادة، ضحاک	وَكَلِمَةٌ	سبز
۷۷ الف	توبه، ۴۲	عَلَيْهِمْ (قرمز) عَلَيْهِمْ (سبز) عَلَيْهِمْ (زرد)	نافع، ابن کثیر، ابن عامر، عاصم، ابو جعفر، ابن محیصن حمزة، کسائی، خلف، الاعمش ابو عمرو، الیزیدی، حسن بصری	عَلَيْهِمْ عَلَيْهِمْ عَلَيْهِمْ	قرمز سبز زرد
۷۷ الف	توبه، ۴۲	الشَّقَّةُ	عیسی بن عمر، عبید بن عمیر، الیمانی	الشَّقَّةُ	سبز
۷۸ الف	توبه، ۴۳	يَتَبَيَّنُ لَكَ (ادغام)	ابو عمرو، یعقوب	يَتَبَيَّنُ لَكَ	سبز
۸۱ ب	توبه، ۵۱	لَنْ يُصِيبَنَا	طلحة بن مُصَرِّف، أَعِيْن (قاضی ری)	لَنْ يُصِيبَنَا	سبز
۸۲ ب	توبه، ۵۴	تُقَبَّلُ (قرمز) تُقَبَّلُ (سبز)	ابن کثیر، ابن عامر، ابو عمرو، نافع، عاصم، ابو جعفر حمزة، کسائی، خلف، زید بن علی	تُقَبَّلُ تُقَبَّلُ	قرمز سبز
۸۳ الف	توبه، ۵۴	كَسَالِي	الأعرج، عیسی بن عمر، ابان بن تغلب	كَسَالِي	سبز
۸۴ الف	توبه، ۵۷	مُغَارَاتٍ	عبد الرحمن بن عوف، سعید بن جبیر، ابن ابی عُبَلَةَ	مُغَارَاتٍ	سبز
۸۴ الف	توبه، ۵۷	مُدْخَلًا	حسن بصری، ابن محیصن، یعقوب	مُدْخَلًا	سبز
۸۴ ب	توبه، ۵۸	يَلْمُزَكَ	ابو عمرو، یعقوب، حسن بصری، ابن محیصن	يَلْمُزَكَ	قرمز
۸۶ الف	توبه، ۶۱	أَذُنُ حَيْرٍ	امام علی (ع)، ابن مسعود، شعبه، حسن بصری، ابن عباس، أعمش، مجاهد، قتادة، ابن ابی اسحاق	أَذُنُ حَيْرٍ	سبز
۸۸ ب	توبه، ۶۶	إِنْ يُعَفَّ... تُعَذَّبُ طَائِفَةٌ إِنْ نُعَفَّ... نُعَذَّبُ طَائِفَةٌ	ابو عمرو، ابن عامر، ابن کثیر، نافع، حمزة، کسائی عاصم	إِنْ نُعَفَّ... نُعَذَّبُ طَائِفَةٌ إِنْ نُعَفَّ... نُعَذَّبُ طَائِفَةٌ	قرمز سبز
۹۱ الف	توبه، ۷۰	وَتُمُوْدُ	اعمش، ابن مقسم، ابن وثاب	وَتُمُوْدُ	سبز
۹۹ الف	توبه، ۸۳	الْخَلْفَيْنِ	عكرمة، مالك بن دينار، ابو ثهيب، ابن السَّمِيْع	الْخَلْفَيْنِ	سبز
۱۱۳ الف	توبه، ۱۰۹	أَقَمَنْ أَسَسَ بُنْيَانَهُ أَقَمَنْ أَسَسَ بُنْيَانَهُ أَقَمَنْ أَسَسَ بُنْيَانَهُ	ابو عمرو، ابن کثیر، حمزة، کسائی، حفص، یعقوب نافع، ابن عامر، ابن عباس نصر بن عاصم، الیمانی، ابو حیوة	أَقَمَنْ أَسَسَ بُنْيَانَهُ أَقَمَنْ أَسَسَ بُنْيَانَهُ أَقَمَنْ أَسَسَ بُنْيَانَهُ	قرمز سبز زرد
۱۳۱ الف	یونس، ۱۰	أَنَّ الْحَمْدَ	عكرمة، مجاهد، قتادة، ابن محیصن، ابو حاتم	أَنَّ الْحَمْدَ	سبز
۱۳۴ ب	یونس، ۱۶	وَلَا أَدْرَأُ تَكُفُّمَ	ابن عباس، حسن بصری، ابن سیرین، ابن ابی عُبَلَةَ	وَلَا أَدْرَأُ تَكُفُّمَ	سبز

سهو و اشتباه کاتب

برخلاف قرآن نویسی در قرن نخست و با خط مایل / حجازی، نسخه‌هایی از این دست کوفی در قرن دوم و سوم، غالباً با دقت بیشتری نوشته شده‌اند و در آنها از اشتباهات کاتب کمتر می‌توان سراغ گرفت. اشتباهات کاتب، امری جدا و متفاوت از «اختلاف در رسم و املاي کلمات»، «اختلاف قرائات»، یا «اختلاف مصاحف الامصار» است. مراد من از اشتباه کاتب، نمونه‌های روشنی از سهو کاتب در نوشتن کلمه‌ای اشتباه به جای کلمه‌ای دیگر، یا از قلم انداختن کلمه‌ای در آیه است. گاه کسانی مأمور یافتن این سهوهای احتمالی و تصحیح نسخه قرآن می‌شده‌اند، اما فراوان‌اند نسخه‌هایی از قرآن در قرون مختلف که در آنها اشتباهات کاتب همچنان بدون اصلاح باقی مانده است. نسخه ش ۴۲۸۹ موزه ملی ایران از نمونه‌های بسیار کم اشتباه است. تنها نمونه یافت شده در این نسخه، در برگ ۳۷ ب است که الف انتهایی در کلمه «واصبروا» (انفال، ۴۶) در کتابت اولیه افتاده بوده و در هنگام تصحیح افزوده شده است.

بخش دوم مقاله

پاره‌های قرآنی مشابه یا متعلق به نسخه ۴۲۸۹

از آنجا که شناخت و بررسی نسخه‌های مشابه کوفی و نیز یافتن پاره‌های مختلف یک قرآن واحد، به نسخه‌شناسی قرآنی کمک بسیار می‌کند، به مهم‌ترین این موارد در خصوص نسخه ۴۲۸۹ اشاره می‌کنم. نسخه‌های متعددی از قرآن‌های کوفی در ایران و جهان می‌توان یافت که از حیث خط و سبک نگارش، شباهت بسیاری با نسخه ۴۲۸۹ در موزه ملی ایران دارند. روشن است که اوراق قرآنی کوفی از قرون نخست که مجموع آن در ۱۴ پاره مجزا، و در بیش از ۲۲۰۰ برگ کتابت شده بوده است، اکنون به صورت یکپارچه و در یک محل باقی نمانده باشد. برخی از این اجزای ۱۴ گانه چه بسا در طول تاریخ از میان رفته باشند؛ سایر اجزاء هر یک ممکن است در موزه یا کتابخانه‌ای باشند، یا احتمالاً به صورت برگ برگ جدا افتاده به گنجینه مجموعه داران و موزه‌های معروف در دنیا راه یافته باشند. جستجوی من در سال‌های گذشته نشان می‌دهد برخی اوراق کوفی پراکنده در دنیا قطعاً به این قرآن متعلق بوده‌اند؛ اما اوراق و نسخه‌هایی دیگر نیز هستند که هر چند اثبات تعلق آنها به این قرآن صد در صد نیست، دست کم می‌توان گفت آنها نیز با همین سبک کتابتی و احتمالاً در یک دارالکتابه و در یک محل کتابت شده‌اند. بنابراین در اینجا نخست به شماری از نسخه‌های مشابه اشاره می‌کنم، و سپس به نسخه‌ها و برگه‌های متعلق به نسخه ۴۲۸۹ می‌پردازم که مهم‌ترین شان نسخه کوفی گمشده در موزه پارس (شیراز) است.

الف) نسخه‌های مشابه با نسخه ۴۲۸۹ (گروه یکم)

چندین نسخه یا برگ نوشته قرآنی پراکنده در ایران و جهان می‌شناسیم که همگی مشابهت بسیار با نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی دارند، اما در اصل به آن قرآن متعلق نبوده‌اند. گروه نخست این نسخه‌ها همگی ۷ سطری‌اند، اندازه برگه‌ها و مسطرشان بسیار نزدیک به ۴۲۸۹ است، خط کوفی‌شان کاملاً به همین سبک کوفی نزدیک است، از علائم پایان آیه (۶ نقطه طلایی به صورت مثلث) استفاده می‌کنند. در هنگام کتابت آنها، فضای کافی و قابل توجهی را برای درج نشان پایان آیات، علامت تخمیس و علامت تعشیر به صورت شمسه‌ای درشت و ذکر عدد دهگان (عشر، عشرون، ثلاثون، اربعون، ...) در نظر گرفته‌اند.^{۳۰} با این همه، سه تفاوت مهم میان این قرآن‌ها و نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران هست: نخست آنکه برای نشان دادن تخمیس (گروه ۵ تایی آیات)، از علامت «ها» به نشانه عدد پنج در حساب ابجد استفاده نمی‌کنند، بلکه صورتی مُدَّهَب شبیه به یک گلایی را در میان آیه قرار می‌دهند. دوم آنکه این قرآن‌ها برخلاف نسخه ۴۲۸۹، از سنت «کتابت پیوسته» (*scriptio conti-nua*) به صورت متداول در قرآن نویسی قرون نخست استفاده می‌کنند: از این رو، مکرراً در هر صفحه به مواردی برمی‌خوریم که در آن، کاتب کلمه‌ای را در پایان سطر شکسته، و ادامه آن را در سطر بعد نوشته است. سوم آنکه سرسوره‌های مُدَّهَب در ابتدای سوره‌ها از زیبایی و پیچیدگی کمتری در قیاس با نسخه ۴۲۸۹ برخوردارند و به کلی از نوعی دیگرند.

سردسته این قرآن‌های مشابه را باید نسخه قرآن شماره ۴۲۹۳ در موزه ملی ایران دانست، اما نمونه‌هایی دیگر از آن نیز در جاهای مختلف دنیا یافت می‌شود. قرآن ۴۲۹۳ در موزه ملی ایران به کتابت امام علی علیه السلام منتسب شده و شاه عباس صفوی آن را بر بقعه شیخ صفی در اردبیل وقف کرده است. این نسخه حاوی ۵۰ برگ در قطع افقی ۲۸×۱۹ سانتی‌متر است. برخی نمونه‌های دیگر مشابه با این قرآن از این قرارند:

یک برگه به شماره M.73.5.502 در موزه هنر شهرستان لس‌آنجلس، لکما (Los Angeles County Museum of Art) در اندازه ۲۳،۶۵×۳۳،۶۶ (با مسطر: ۲۴،۱۳×۱۷،۷۸)، حاوی آیات ۱۲ تا ۱۶ سوره ق. یک برگه به شماره 1956.197 در موزه هنر هاروارد^{۳۱} (کمبریج، ماساچوست) حاوی آیات ۱۶.۱۵ سوره فتح. چند برگ به شماره F1930 در گالری سَکِلِر (واشنگتن)، در اندازه‌های تقریبی ۲۳،۸×۳۳،۸ سانتی‌متر، حاوی آباتی از سوره‌های ص، زمر و فتح. یک برگه به شماره 1929.891 در موسسه هنر

۳۰. این نکته در شناسایی تفاوت میان نسخه‌های کوفی حائز اهمیت است. به عنوان مثال، نسخه قرآن ش ۲۵ در کتابخانه آستان قدس رضوی، کوفی، ۷ سطری (حاوی آیات اسراء، ۱ تا کهف، ۷۴)، بسیار مشابه با نسخه‌های فوق الذکر است. اما به روشنی پیداست که در هنگام کتابت اصل آیات قرآنی، کاتب اساساً به نشان گذاری پایان آیات و حتی اختصاص فضای کافی برای تخمیس و تعشیر توجهی نداشته است. از این رو، تمام این علائم بعداً به دشواری در میان آیات یا اندکی بالاتر از سطر نوشته قرار داده شده، به گونه‌ای که همواره بخشی از کلمات یا اعراب قرآن را پوشانده است. بخش دیگری از این قرآن، اکنون به شماره Add 11737 در کتابخانه بریتانیا (British Library) نگهداری می‌شود. برای یک نمونه دیگر از قرآن‌های کوفی ۷ سطری مشابه که نشان فصل آیات به سختی در میان آیات آن وارد شده است، نک: نسخه ۴۲۵۴ در موزه ملی ایران (تهران)

31. Harvard Art Museums/ Arthur M. Sackler Museum.

شیکاگو (Art Institute of Chicago) در اندازه ۲۳,۹×۳۳,۲ سانتی متر حاوی آیات ۴۱۳۶ سوره ص. یک برگه به شماره 493/1933، در موزه هنر کلیوند (کلیوند، اوهایو) در اندازه ۲۳,۷×۳۳,۷ سانتی متر (با مسطر ۲۵×۱۸,۵ سانتی متر) حاوی آیات ۸۰۷۵ سوره ص. یک برگه ارائه شده در حراج کریستیز (لندن، ۲۳ اکتبر ۲۰۰۷)، کالای ش ۵ در اندازه ۳۲,۶×۲۳,۲ سانتی متر، حاوی آیات ۷۵۷۰ سوره ص. یک برگ ارائه شده در حراج ساتبیز (۱۲ اکتبر ۲۰۰۵)، کالای ش ۳، حاوی آیات ۶۰۵۵ سوره ص. یک برگ ارائه شده در حراج ساتبیز (۶ آوریل ۲۰۱۱)، کالای ش ۵، حاوی آیات ۲۴۲۳ سوره ص. یک برگ ارائه شده در حراج ساتبیز (لندن، ۳ اکتبر ۲۰۱۲)، کالای ش ۴، و مجدداً در همان خانه حراج ساتبیز (لندن، ۲۲ آوریل ۲۰۱۵)، کالای ش ۵۹، حاوی آیات ۳۷۳۲ سوره قلم. یک برگ ارائه شده در حراج ساتبیز (لندن، ۱ آوریل ۲۰۰۹)، کالای ش ۱، حاوی آیات ۳۲۲۶ سوره قلم. یک برگ ارائه شده در حراج ساتبیز (لندن، ۲۵ آوریل ۲۰۱۲)، کالای ش ۴۰۱، حاوی آیات ۴۱ سوره احقاف. یک برگ ارائه شده در حراج ساتبیز (لندن، ۷ اکتبر ۲۰۰۹)، کالای ش ۲، حاوی آیه ۱۸۷ سوره بقره. دو برگ ارائه شده در حراج ساتبیز (لندن، ۸ اکتبر ۲۰۱۴)، کالای ش ۲۵، حاوی آیات ۱۹۱۱۸۸ سوره بقره. یک برگ ارائه شده در حراج ساتبیز (لندن، ۶ اکتبر ۲۰۱۰)، کالای ش ۵، حاوی آیات ۱۹۳۱۹۱ سوره بقره. یک برگ ارائه شده در حراج ساتبیز (لندن، ۱۸ آوریل ۲۰۰۷)، کالای ش ۴، حاوی آیات ۱۹۵۱۹۳ سوره بقره. دو برگ ارائه شده در حراج ساتبیز (۸ اکتبر ۲۰۰۸)، کالای ش ۲، حاوی آیات ۱۸۶۱۸۵ و ۱۹۶۱۹۵ سوره بقره. یک برگ ارائه شده در حراج ساتبیز (لندن، ۲۴ اکتبر ۲۰۰۷)، کالای ش ۸، حاوی آیات ۱۹۸۱۹۷ سوره بقره. در این اوراق مکرراً از نقاط رنگی زرد برای نشان دادن جایگاه همزه استفاده شده است.

ب) نسخه‌های مشابه با نسخه ۴۲۸۹ (گروه دوم)

گروه دوم از نسخه‌های مشابه با نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران نیز همگی ۷ سطری اند، قطع و مسطرشان بسیار نزدیک به ۴۲۸۹ است، خط کوفی شان کاملاً به همین سبک کوفی نزدیک است، در هنگام کتابت آنها فضای کافی و قابل توجهی را برای درج نشان پایان آیات، علامت تخمیس و علامت تعشیر به صورت شمسه‌ای درشت و ذکر عدد دهگان (عشر، عشرون، ثلاثون، اربعون، ...) در نظر گرفته‌اند. علامت تخمیس (۵ تایی کردن دسته آیات) در آنها همانند نسخه ۴۲۸۹، «ها» زرین به نشانه عدد پنج در حساب ابجد است. با این همه، سه تفاوت مهم میان این قرآن‌ها و نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران هست: نخست آنکه برای نشان دادن پایان آیه، از شش نقطه طلایی به صورت مثلث استفاده نمی‌کنند، بلکه یک دایره شش‌پَر طلایی را در پایان هر آیه قرار می‌دهند. دوم آنکه این قرآن‌ها برخلاف نسخه ۴۲۸۹، از سنت «کتابت پیوسته» (scriptio continua) به صورت متداول در قرآن نویسی قرون نخست استفاده می‌کنند: از این رو، مکرراً در هر صفحه به مواردی برمی‌خوریم که در آن، کاتب کلمه‌ای را در پایان سطر شکسته، و ادامه آن را در سطر بعد نوشته است. سوم آنکه سرسوره‌های مُدَّهَب در ابتدای سوره‌ها، تفاوت روشنی با نمونه تذهیب‌های نسخه ۴۲۸۹ دارند.

سردسته این گروه را باید نسخه قرآن ش ۱۰ در کتابخانه آستان قدس رضوی دانست. این قرآن به کتابت امام علی علیه السلام منتسب شده و شاه عباس صفوی آن را در سال ۱۰۰۸ قمری بر حرم رضوی در مشهد وقف کرده است. نسخه حاوی ۹۳ برگ در قطع افقی ۲۷×۱۸ سانتی متر است. برخی نمونه‌های دیگر از این قرآن که تمام ویژگی‌های فوق را در خود دارند، از این قرآنند: سه برگ نخست از نسخه شماره Is 1422 در کتابخانه چستربیتی، در اندازه ۲۶×۱۸٫۵ سانتی متر.^{۳۲} نسخه ش A1 در کاخ موزه تویقاپی، استانبول، در ۴۷ برگ. این نسخه به کتابت خلیفه سوم، عثمان بن عفان منسوب شده است. نسخه‌ای پنج برگی به شماره SE611 در موزه هنرهای ترک و اسلام (TIEM)، استانبول، در اندازه ۲۸٫۳×۲۰٫۹ سانتی متر این برگه‌ها در شمار اوراق شامی بوده‌اند که در قرن نوزدهم میلادی و در اواخر دوره عثمانی، از مسجد اموی در دمشق به استانبول منتقل شده‌اند. برگ ش 197.1956 در موزه هنر هاروارد^{۳۳} در اندازه ۲۵٫۹×۱۸٫۲ سانتی متر. نسخه قرآن ش ۲۷۴ (شماره ثبت ۲۶۹/۱/۴) در کتابخانه حرم امام علی علیه السلام (نجف) در ۱۴ برگ که اطراف تمام آن‌ها متن و حاشیه شده است. جدول زیر مهم‌ترین تفاوت‌های این سه گروه از قرآن‌های کوفی ۷ سطری را نشان می‌دهد.

گروه اصلی	گروه مشابه یکم	گروه مشابه دوم	
۴۲۸۹ موزه ملی ایران	۴۲۹۳ موزه ملی ایران	قرآن ۱۰ آستان قدس	نماینده
ندارد	دارد	دارد	کتابت پیوسته
			نشان پایان آیه
			نشان تخمیس

۳۲. در برخی کاتالوگ‌های حراج در دهه‌های اخیر، چنین اظهار شده است که این اوراق نسخه چستربیتی با اوراق نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران از یک قرآنند. با توضیحاتی که فوقاً آوردم، تفاوت این دو نسخه، و نیز اشتباه کارشناسان در آن حراج‌ها روشن می‌شود. نک. کاتالوگ حراج ساتبیز (۲۴ اکتبر ۲۰۰۷)، ص ۱۳، ذیل معرفی کالای ش ۴.

33. Harvard Art Museums/Arthur M. Sackler Museum.

گروه مشابه دوم	گروه مشابه یکم	گروه اصلی	
			نشان تشبیر

ج) نسخه‌ها و پاره‌های متعلق به نسخه ۴۲۸۹

در این بخش به نسخه‌ها و برگه‌هایی اشاره می‌کنم که در اصل به نسخه قرآنی ۱۴ پاره کاملی متعلق بوده‌اند که نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران نیز یکی از اجزای آن بوده است. به طور کلی باید گفت از ۱۳ پاره دیگر این قرآن، پاره چهاردهم تا چند دهه پیش در ایران (موزه ملی پارس، شیراز، ش ۵۴۸) بوده و چند برگ آن نیز در دوران صفویه در نسخه ش ۲۷ آستان قدس رضوی قرار گرفته است. همچنین بخشی اندک از پاره هفتم این قرآن شامل آیاتی از سوره نحل و وقف حرم حضرت عباس علیه السلام در کربلا بوده است. لذا به دلیل اهمیت و گستردگی بحث، نخست اشاراتی به دو بخش موجود در آستان قدس و حرم عباسی (کربلا) می‌کنم و سپس به تفصیل، به معرفی پاره مفقود در موزه پارس (شیراز) خواهم پرداخت.

نسخه قرآن شماره ۳: برگه‌های قرآنی در عتبه عباسیه (کربلا)

این نسخه ۱۰ برگی اکنون در کتابخانه حرم حضرت عباس در کربلا نگهداری می‌شود. این برگه‌ها در اندازه ۳۰،۵ × ۲۱،۶ سانتی متر، حاوی آیات ۷۴،۵۱ از سوره نحل‌اند، و تمام ویژگی‌های آن‌ها با نسخه باقی مانده در موزه ملی ایران و نسخه مفقود در موزه پارس (شیراز) مطابقت می‌کند. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که به قسمتی دیگر از اصل این قرآن کوفی ۱۴ قسمتی دست یافته‌ایم. برخلاف تمام برگ‌های یافت شده در حراج‌ها و موزه‌های مختلف، این ۱۰ برگ به نیم‌شعب پنجم (نسخه موزه ملی ایران) و نیم‌شعب چهاردهم (نسخه موزه پارس، شیراز) متعلق نیستند، زیرا محتوای آنها به سوره نحل برمی‌گردد که در نیم‌شعب هفتم قرآن قرار می‌گیرد (تصویرش).^{۳۴}

قرآن ش ۲۷ در کتابخانه آستان قدس رضوی

نسخه ش ۲۷ در کتابخانه آستان قدس رضوی در واقع مجموعه‌ای است از اوراق ۴ تکه قرآن مختلف

۳۴. اطلاعاتی کلی درباره این نسخه ده برگی را می‌توان در کتاب زیریافت: سید حسن الموسوی البروجردی، فهرست مخطوطات مکتبه العتبه العباسیه المقدسه، جلد اول، قم: مکتبه العلامة المجلسی، ۱۴۳۱ق / ۱۳۸۹ش. ص ۱۷، ۱۶. دو تصویر از این نسخه در این کتاب در ص ۵۱۷ و ۵۱۸ منتشر شده است، اما اشتباهاً، شماره نسخه، ۲ ذکر شده است.

که در دوران صفویه در کنار هم قرار گرفته، صحافی شده، و از سوی شاه عباس صفوی بر حرم رضوی وقف شده است. وقف نامه آغازین آن را در روی برگ نخست، بهاء الدین عاملی معروف به شیخ بهایی نوشته است. بر صفحه پشت وقف نامه، آیات نخست سوره نبأ با خطی کوفی، کسرنویسی شده است. برگ های ۲ تا ۵ (مجموعاً ۴ برگ) از این نسخه را باید متعلق به اصل قرآن ۴۲۸۹ موزه ملی ایران دانست.^{۳۵} این چهار برگ، حاوی آیات نبأ، ۸ تا نازعات، ۱۰ اند که در واقع در آخرین نیم شعب این قرآن قرار می گرفته اند.

از آنجا که آیات قرآنی در این ۴ برگ (سوره نبأ و نازعات) به اواخر قرآن، یعنی نیم شعب چهاردهم تعلق دارند (تصویر ۸)، و از سوی دیگر، نسخه مفقوده از موزه پارس (شیراز) حاوی کل نیم شعب چهاردهم قرآن بوده است، درمی یابیم که این چهار برگ از قدیم الایام - دست کم پیش از زمان شاه عباس صفوی - از اصل نسخه موزه پارس (شیراز) جدا شده بوده اند و نسخه موزه پارس هیچگاه حاوی این آیات و این برگه ها نبوده است. قرآن ش ۲۷ آستان قدس رضوی در وضعیت کنونی، ۳۶ برگ دارد و این عدد دقیقاً مطابق است با ثبت این قرآن در زمان وقف، چراکه شیخ بهایی - کاتب وقف نامه - پس از کتابت وقف نامه شاه عباس در سال ۱۰۰۸ هجری قمری، می نویسد که اوراق آن ۳۶ ورق است.

قرآن کوفی گمشده در موزه پارس (شیراز)، شماره ۵۴۸

جزء دیگر این قرآن ۱۴ پاره، نسخه کوفی مفقود از موزه پارس (شیراز) بوده است. از ۱۲ پاره دیگر این قرآن کامل اطلاعی دقیقی نداریم. با توجه به داده های کنونی، حدس می زنیم که هیچ یک از ۱۲ نیم شعب دیگر این قرآن اکنون در صورت کامل و نخستین خود باقی نمانده اند. با توجه به اهمیت این نسخه مفقود، در اینجا به معرفی اوراقی پراکنده می پردازم که در جاهای مختلف نگهداری می شوند و روزگاری به مجموعه اصلی این قرآن تعلق داشته اند. اکثر قریب به اتفاق قطعات و اوراقی که من جای جای ایران و جهان یافته ام، تا دو دهه پیش، جزو بخش پایانی و چهاردهم (نیم شعب چهاردهم) این قرآن در موزه پارس (شیراز) بوده اند. این بخش قرآن تا فروردین سال ۱۳۸۲ شمسی (آوریل ۲۰۰۳ میلادی) به شماره ۵۴۸ در موزه پارس (شیراز) بوده، و از آن زمان و پس از سرقت مسلحانه، مفقود شده است. تصاویر کاملی از اوراق فروخته شده آن، در پیوست انتهایی همین مقاله خواهد آمد. پیش از این، اما بهتر است مروری کنیم بر سرگذشت این قرآن تا پیش از زمان فقدان.

نسخه موزه پارس، بخش پایانی همان قرآن ۴۲۸۹ موزه ملی ایران بوده است. اکنون هنوز نمی دانیم تمام ۱۴ بخش این قرآن بزرگ طی قرون گذشته در کجا قرار داشته و چه سرنوشتی داشته اند. یکی

۳۵. برگ شماره کتابخانه آستان قدس رضوی، برگ نخست نسخه را به حساب نیاورده، و این چهار برگ را از شماره ۱ تا ۴ شماره گذاری کرده است.

بخش پنجم قرآن و دیگری بخش چهاردهم قرآن بوده است.^{۳۶} تمام ویژگی های متنی، تذهیبی، خوشنویسی، و فیزیکی این دو بخش یکسان و مشابه بوده است، اما این دو نسخه همواره در کنار هم نبوده اند. نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ظاهراً از دوران صفویه بر بقعه شیخ صفی در اردبیل وقف شده است و در سال ۱۳۱۴ شمسی با سایر قرآن های وقفی اردبیل، به تهران و موزه ایران باستان منتقل شده است.^{۳۷} درباره تاریخچه نسخه موزه پارس تقریباً هیچ اطلاعی در دست نیست. یک احتمال این است که چه بسا با تأسیس موزه پارس در اوایل دهه ۱۳۱۰ شمسی، نسخه های مختلفی از مساجد و بقاع مختلف از جمله از حرم شاهچراغ به موزه انتقال یافته، و این قرآن کوفی ۷ سطری نیز از همان زمان در موزه پارس قرار گرفته باشد. حدس قوی تر من این است که قرآن ۵۴۸ موزه پارس همراه با قرآن ۴۲۸۹ موزه ملی هر دو از موقوفات آستانه شیخ صفی (اردبیل) بوده اند. با انتقال این مصاحف از اردبیل به تهران در دهه ۱۳۱۰ شمسی، یکی را در موزه ملی نگه داشته اند و دیگری را به موزه پارس فرستاده اند. این حدس با وقف چند برگ از این نسخه از سوی شاه عباس بر حرم امام رضا علیه السلام (ضمن قرآن ش ۲۷ آستان قدس رضوی) نیز سازگار است.^{۳۸}

قرآن کوفی موزه پارس به شماره ۵۴۸، منسوب به امیرالمؤمنین علیه السلام قریب به ۷۰ سال در موزه ملی پارس بود، تا آنکه در عصر روز چهارشنبه ۲۷ فروردین ۱۳۸۲ شمسی، طی عملیاتی مسلحانه به سرقت رفت.^{۳۹} جزییات زیادی از نحوه سرقت و پیگیری های بعدی در خصوص آن نمی دانیم. در نامه رسمی که در ۳۱ فروردین از اداره میراث فرهنگی استان فارس به دفتر مدیر پاسداران میراث فرهنگی کشور ارسال شد، آمده است: «در تاریخ ۲۷/۱/۸۲ بین ساعت ۱۴،۳۰ تا ۱۵ بعد از ظهر، چهار نفر ناشناس با خریدن بلیت وارد موزه پارس شده و با غافلگیر کردن نیروهای انتظامی موزه مذکور، و

۳۶. اوراق اندکی از بخش هفتم (نیم شصت هفتم) این قرآن را نیز در کتابخانه عتیبه عباسیه (کربلا) می یابیم که از وقفیات قدیم حرم حضرت عباس علیه السلام بوده است.

۳۷. این نکته از سخن محمدرضا ریاضی در فهرست میکروفیلم ها و نسخ خطی موزه ملی ایران، ص ۷۲ برداشت می شود: «خط: کوفی، ... تاریخ و محل تحصیل: ۱۳۱۴/۴/۱۴ آستانه شیخ صفی». با این همه، برای پژوهش دقیق تر، به بازبینی کامل دفاتر و اسناد قدیم موزه ملی نیازمندیم.

۳۸. دوست دانشمند سندشناس، آقای عمادالدین شیخ الحکمایی، در گفتگویی اطلاع دادند که دو دهه قبل در میان اسناد کاخ گلستان، پرونده ای را مربوط به دوره پهلوی اول دیده اند که در آن «صورت اموال و اشیاء فرستاده شده به موزه پارس» ثبت شده بوده است. اگر این سند مجدداً یافته و بررسی شود، چه بسا بتواند به روشن شدن تبار و تاریخ نسخه مفقود موزه پارس کمک کند.

۳۹. روزنامه همشهری سه روز پس از سرقت این نسخه چنین نوشت: «به گزارش میراث خبریه نقل از مسئولان اداره کل میراث فرهنگی استان فارس، پرونده سرقت مسلحانه یک جلد قرآن خطی نفیس منسوب به حضرت علی (ع) از سوی نیروی انتظامی این استان در حال بررسی ویژه است، اما سرخ های که دست آمده فعلاً در اختیار رسانه ها قرار نمی گیرد. مأموران نیروی انتظامی مستقر در موزه پارس که مسئول حفاظت از این موزه بودند، هم اکنون در بازداشت به سر می برند و بازجویی از آنها در جریان است. طبق گزارش های رسیده، یکی از مأموران خلع سلاح شده بود، اما از وضعیت مأمور دیگر در زمان حادثه خبری در دست نیست. به گفته حمید حاجی گلستانی، مسئول حراست اداره کل میراث فرهنگی استان فارس، نیروی انتظامی سرخ هایی از این سرقت به دست آورده، اما اطلاعات خاصی در اختیار سازمان میراث فرهنگی استان فارس قرار نداده است. حاجی گلستانی دلیل عدم ارائه اطلاعات به رسانه ها در خصوص سرقت از موزه پارس را امکان مختل شدن روند پیگیری های انتظامی عنوان کرد. لینک خبر:

تهدید و رعب و وحشت، اقدام به سرقت یک جلد قرآن کریم نمودند.^{۴۰} به گفته علیرضا قلی نژاد، مدیر وقت میراث فرهنگی استان فارس، «در جریان سرقت، یکی از مأموران خلع سلاح شد و مأمور دیگری نیز نتوانست واکنشی از خود نشان دهد» (تصویر ۹ و ۱۰). بر اساس اطلاعات موجود، مشخص شده است سارقان با نقشه قبلی اقدام به سرقت کرده‌اند چراکه از ویرینی که این قرآن نفیس در آن نگهداری می‌شد، تنها همین یک شیء به سرقت رفت و سایر اشیای تاریخی دست نخورده برجا ماندند.^{۴۱}

دقیقاً ۲ سال پس از سرقت نسخه قرآن موزه پارس، در آوریل سال ۲۰۰۴ نخستین برگ‌های با ارزش این نسخه در دو حراج ساتبیز و کریستیز در لندن عرضه و فروخته شده‌اند. پس از آن نیز، طی ۱۶ سال گذشته، این عمل همچنان در حراج‌های مختلف لندن و پاریس و ... ادامه یافته، و آخرین آنها در جون و اکتبر ۲۰۲۰ در دو حراج ساتبیز و کریستیز روی داده است. تا پیش از سال ۲۰۰۴ میلادی، در هیچ یک از حراج‌های معروف دنیا و نیز موزه‌های شناخته شده در جهان، اثری از هیچ برگه قرآنی به خط کوفی نمی‌بایم که از نظریه‌ی‌های خط کوفی، تذهیب، علائم و نشانهای متنی و اندازه اوراق مشابه با نسخه موزه پارس باشد.^{۴۲} تنها استثناء، دو برگ عرضه شده در عتیقه خانه کواریچ در لندن (۱۹۹۵) است که این دو برگ در واقع، بخش سرقت شده از نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران‌اند (نک. بخش نخست همین مقاله، و تصاویر ۲ و ۳). اما از سال ۲۰۰۴ تاکنون نمونه برگ‌های قرآنی که با اوراق موزه پارس و نیز بخط و تذهیب نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی مشابهت کامل و صددرصد دارند، مکرراً در حراج‌های اروپایی عرضه و فروخته شده‌اند.

نکته جالب و عجیب آنکه، قبل و بعد از ماجرای سرقت، هیچ گونه تصویر یا اطلاعی تفصیلی از سوی موزه پارس یا هیچ مرکز دیگری درباره این ویژگی‌های نسخه منتشر نشده بود. این شاهد بسیار مهمی است که نشان می‌دهد کارشناسان حراج‌های مختلف اروپایی (بویژه ساتبیز و کریستیز) در زمان فروش برگ‌های این نسخه اطلاع از سرقتی بودن آن داشته‌اند. زیرا با آنکه هیچ تصویر رسمی و گزارشی در هیچ منبع داخلی و خارجی از این نسخه منتشر نشده است، آنها گاهی بر شباهت برگه عرضه شده (سرقتی) در حراج خود با یک نسخه بدون شماره در موزه پارس شیراز سخن می‌گویند. همین کارشناسان به مشابهت برگه‌های قرآنی عرضه شده در حراج خود با نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران نیز اشاره می‌کنند، و برای استناد این سخن خود به کتاب معروف مارتین لینگز (هنر خط و تذهیب قرآنی) ارجاع می‌دهند. اما برای اثبات مشابهت همین برگ‌های عرضه شده با نسخه‌ای در موزه پارس هیچ‌گاه به هیچ سندی ارجاع نمی‌دهند.^{۴۳} تنها احتمال بعید آن است که بگوییم کارشناسان حراج

۴۰. روزنامه یاس نو، مورخ ۴ اردیبهشت ۱۳۸۲؛ روزنامه همشهری، شماره ۳۰۳۱، مورخ پنجشنبه ۴ اردیبهشت ۱۳۸۲.

۴۱. روزنامه یاس نو، مورخ ۳۰ فروردین ۱۳۸۲.

۴۲. برای رسیدن به این نتیجه، من کاتالوگ حراج اشیاء و نسخه‌های اسلامی در سه حراج معروف لندن (بُنهامز، ساتبیز، و کریستیز) را از سال ۱۹۷۶ میلادی تا زمان حاضر بررسی کرده‌ام.

۴۳. مارتین لینگز در این کتاب خود، تصویری از نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی را منتشر ساخته بوده است (در شماره ۵). این کتاب به

لندن خود شخصاً سالها قبل، از موزه پارس دیدار کرده، ویژگی های نسخه ۵۴۸ و شباهت آن نسخه را با برگ های موجود در دست خود به یاد داشته اند! این امر، از نگاه من، برای گم کردن ردّ و سابقه کالای دزدی در این حراج ها بوده است. جالب آنکه در یکی از حراج ها (۶ اکتبر ۲۰۱۱)، کارشناس حراج کریستیز اظهار می کند که این برگه از اوایل دهه ۱۹۸۰ میلادی (۱۳۶۰ شمسی) در یک مجموعه شخصی در لندن بوده است تا مبادا بعدها ارتباطی میان این برگه و نسخه سرقت شده از موزه پارس پیش آید.^{۴۴}

برای ردیابی این اثر، هرگونه اطلاع اجمالی یا تصویری قدیمی از نسخه موزه پارس می تواند یاری رسان باشد. یک تصویر قدیمی سیاه و سفید به لطف دوستم، محمدصادق میرزا ابوالقاسمی یافته ام که عیناً با یکی از برگ های فروخته شده در حراج های لندن، و خریداری شده از سوی موزه هنر اسلامی در دوحه، قطر (برگه ش 705.2004) مطابقت می کند (تصاویر ۱۱ و ۱۲، و نیز تصاویر پیوست مقاله). همچنین تصویری از زمان قرار گرفتن نسخه ۵۴۸ در ویتترین موزه پارس موجود است که شباهت آن با اوراق فروخته شده در حراج های مختلف را اثبات می کند.

دیگر اطلاع اندک، از یادداشت کوتاه شادروان مهدی بیانی در راهنمای گنجینه قرآن (بخش دوم، ص ۱) به دست می آید. در سال ۱۳۲۷، موزه ایران باستان در تهران اقدام به برگزاری نمایشگاهی از قرآن های دوره های مختلف اسلامی کرد و علاوه بر نمایش بخش زیادی از آثار قرآنی خود، نسخه هایی دیگر را نیز از شهرهای کرمان، اصفهان و شیراز به امانت گرفت و فهرست کامل تمام آنها همراه با گزیده ای از تصاویر را در کاتالوگی منتشر ساخت. در میان این آثار پنج قرآن از موزه پارس نیز ثبت شده اند و در صدر تمام آنها، همین نسخه کوفی ۷ سطری قرار دارد که شادروان مهدی بیانی، در آغاز کاتالوگ خود اطلاعات مختصری از نسخه را چنین ثبت کرده است (ص ۱):

فهرست اجمالی مشخصات نسخه هایی که به نمایش گذاشته شده است

[۱]

قسمتی از قرآن

(مجموعه موزه پارس)

خط کوفی - بدون رقم اصیل و تاریخ تحریر (در حدود قرن سوم هجری) - کاغذ پوست

فارسی ترجمه شده است: مارتین لینگز، هنر خط و تذهیب قرآن، ترجمه مهرداد فیومی بیدهندی، تهران: گروس، ۱۳۷۷. بعدها مارتین لینگز در سال ۲۰۰۵ نسخه مفصل تری از کتاب خود را منتشر ساخت، اما مشخصات نسخه ارجاعی در کاتالوگ های حراج غالباً همان چاپ قدیم است:

Martin Lings, *The Quranic Art of Calligraphy and Illumination*, London: World of Islam Festival Trust, 1976.

۴۴. کاتالوگ حراج کریستیز (هنر جهان اسلام و هند: لندن، ۶ اکتبر ۲۰۱۱)، ذیل توضیحات کالای ش ۱. نک.:

<https://www.christies.com/lotfinder/Lot/a-kufic-quran-folio-near-east-or-5482910-details.aspx>

آهو - جلد میشن سرخ نو (قرن چهاردهم) - شماره صفحه ها ۳۴۴، هر صفحه ۷ سطر -
قطع نیمورقی بیاضی به اندازه ۲۴۲×۳۲۵ میلیمتر

پشت ورق اول مجدول مُدَّهَب گره و حاشیه شاخ و برگ مُدَّهَب - دو صفحه اول تمام
مُدَّهَب - سرسوره ها مُدَّهَب و اسامی سوره ها بزر نوشته شده است - آخر هر سوره یک ترنج
شاخ و برگ مُدَّهَب دارد - بعض علائم جزء و نیم جزء در ترنج مُدَّهَب است.

ترجمه سوره آخر بفارسی، بین السطور نوشته شده و این قسمت تمام مُدَّهَب است

در آخر نسخه، رقم «علی بن ابیطالب» اضافه شده است.

تنها اطلاع ثبت شده درباره این اثر مفقود، همین یادداشت مهدی بیانی است. تعداد ۳۴۴ صفحه به
معنای ۱۷۲ برگ در این نسخه بوده است. برگ شماری و صفحه شماری نسخه را نیز احتمالاً شادروان
بیانی انجام داده است. این کار با قلمی ریز در بالا و پایین برگه ها انجام گرفته که عیناً همین شیوه را
در برگ شماری نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی نیز می یابیم. از اینجا نتیجه می گیریم که شباهت دو نسخه موزه
ملی و موزه پارس در برگ شماری، احتمالاً حاصل اقدام شادروان بیانی در سال ۱۳۲۷ و هنگام برگزاری
نمایشگاه قرآن در موزه ایران باستان بوده است. شادروان بیانی اطلاعی در خصوص محتوای سوره ها
در نسخه موزه پارس نمی دهد، اما اکنون با کشف اوراق مسروقه این نسخه در موزه ها و حراج های
مختلف در سراسر جهان، می دانیم که این نسخه حاوی آغاز سوره طلاق تا انتهای سوره ناس بوده که
کاملاً منطبق بر یک چهاردهم آخر قرآن (یا نیم شبع چهاردهم) است.

آخرین اطلاع (ثبت نشده) ما یادداشت کوتاه دفتر ثبت خود موزه پارس است. در این دفتر (تصویر ۱۳)
آمده است:

(۵۴۸): قرآن بزرگ خطی با جلد چرمی قرمز که پوشش پارچه ای دارد. قرآن به خط کوفی
است به تاریخ اوایل اسلام قرن سوم هج. صفحات اول مُدَّهَب و حاشیه دار است. داخل
خطوط قرآن نقطه هایی طلایی و قرمز به عنوان تزئین دیده میشود. قرآن روی پوست نوشته
شده. در حاشیه نوشته شده است: حسب الامر حضرت مستطاب متولی باشی این قرآن
حمید مجید توسط اقل الحاج میرزا محمد رضای صحاف شیرازی در ۱۳۴۸ تعمیر گردید.
۱۷۲ برگ (تصویر ۱۳ و ۱۴).^{۴۵}

توضیحات کوتاه دفتر ثبت موزه نشان می دهد که در آغاز نسخه یادداشتی وجود داشته که برطبق آن،
نسخه اندکی قبل از تشکیل موزه پارس (۱۳۴۸ قمری = ۱۳۰۸ شمسی)، در یکی از بقاع متبرکه (آستانه

شیخ صفی اردبیل یا آستانه شاهچراغ در شیراز بوده، و به دستور متولی باشی آنجا و به دست فردی به نام محمدرضای صحاف شیرازی تعمیر گردیده است.

این قرائن و نشانه‌های نسخه‌شناختی همگی در تمام اوراق و قطعه‌های فروخته شده از این قرآن طی ۱۶ سال اخیر در حراج‌های مختلف اروپایی و نیز در برگه‌های راه یافته به موزه‌های جهان مشهود است. شواهد فوق برای هیچ فرد آشنا با امر‌سندشناسی و نسخه‌پژوهی، کمترین شکی را باقی نمی‌گذارد که تمام ۱۷۲ برگ نسخه فروخته شده در حراج‌ها، دقیقاً همان ۱۷۲ برگ متعلق به نسخه قرآن ۵۴۸ موزه پارس بوده است. در ایام اخیر من کوشیده‌ام به قدر توان خود، این شواهد و تصاویر را از کاتالوگ‌های چاپ شده و سایت‌های مختلف اینترنتی گردآوری کنم. دور نیست که برخی از این تصاویر پس از انتشار مقاله حاضر به سرعت از سایت‌های مذکور حذف گردند. در زیر اطلاعات کاملی از تمام برگه‌های فروخته شده در حراج‌های لندن و نیز برگه‌های وارد شده به موزه‌های معروف و مجموعه‌های خصوصی را ذکر می‌کنم. تصاویر تمامی این برگه‌ها به ترتیب اوراق اصلی نسخه از ابتدا تا انتها (سوره طلاق تا سوره ناس) در پیوست انتهایی همین مقاله آمده است.

حراج بُنهامز (لندن، ۲ اکتبر ۲۰۱۲)، کالای ش ۱: این برگه در اندازه ۲۲٫۹×۳۲٫۳ سانتی‌متر، حاوی آیات ۶۳ سوره ملک است.

حراج بُنهامز (لندن، ۲۴ آوریل ۲۰۱۲)، کالای ش ۱: این برگه در اندازه ۲۳٫۱×۳۲٫۵ سانتی‌متر، حاوی آیات ۱۳۰۹ سوره انسان است.

حراج بوآزیرار (پاریس، ۷ دسامبر ۲۰۱۲)، کالای ش ۱۰۵: این برگه در اندازه ۲۳×۳۲ سانتی‌متر، حاوی آیات ۹۶ سوره ملک است.

حراج تژان، هنر شرق (پاریس، ۲۴ می ۲۰۱۲)، کالای ش ۲۵۶: این برگه در اندازه ۲۳×۳۲ سانتی‌متر، حاوی آیات ۲۱۱۹ سوره ملک است. این برگه در ۲۸ مین نمایشگاه کتب نادر (پاریس، ۲۴ آوریل ۲۰۱۶) به نمایش گذاشته شده است.

حراج ساتبیز (دوحه، ۱۹ مارس ۲۰۰۹)، کالای ش ۳۰۳: این برگه در اندازه ۲۳٫۳×۳۲٫۵ سانتی‌متر، حاوی آیات ۲۱۱۹ سوره لیل و آیات ۴۱ سوره ضحی. دو عدد ۱۴۵ در پایین و ۲۹۰ در بالای یک روی برگه به چشم می‌خورد که نشانه برگ شماری و صفحه‌شماری نسخه اصلی (موزه پارس) است.

حراج ساتبیز (لندن، ۱ آوریل ۲۰۰۹)، کالای ش ۲: این برگه در اندازه ۲۳×۳۲٫۳ سانتی‌متر، حاوی آیات ۲۱۸ سوره عبس است.

حراج ساتبیز (لندن، ۱۰ جون ۲۰۲۰)، کالای ش ۵: این برگه در اندازه ۲۳٫۵×۳۲٫۵ سانتی‌متر، حاوی آیه

آخر (۱۱) سوره طلاق و سرسوره تحریم است. دو عدد ۱۰ در پایین و ۲۰ در بالای برگه به چشم می خورد که نشانه برگ شماری و صفحه شماری نسخه اصلی (موزه پارس) است.

حراج ساتبیز (لندن، ۱۱ اکتبر ۲۰۰۶)، کالای ش ۱: این برگه در اندازه ۲۳،۵×۳۲،۶ سانتی متر، حاوی آیات ۷:۴ سوره جن است. این برگ اکنون در موزه هنر اسلامی (دوحه، قطر) به شماره MS.3.2006 نگه داری می شود.

حراج ساتبیز (لندن، ۱۱ اکتبر ۲۰۰۶)، کالای ش ۲: این برگه در اندازه ۲۳،۵×۳۲ سانتی متر، حاوی آیات ۱۳:۱۱ سوره جن است.

حراج ساتبیز (لندن، ۱۳ اکتبر ۲۰۰۴)، کالای ش ۱: این برگه در اندازه ۲۳×۳۲،۵ سانتی متر، حاوی آیات ۲۱۱۷ سوره حاقه است. دو عدد ۴۲ در پایین و ۸۳ در بالای برگه به چشم می خورد که نشانه برگ شماری و صفحه شماری نسخه اصلی (موزه پارس) است. این برگه، دو سال بعد از خریداری، در نمایشگاه اوراق قرآنی در موزه هنر اسلامی (برلین) با عنوان «جوهر و طلا: خوشنویسی اسلامی»^{۴۶} به نمایش درآمده است.

حراج ساتبیز (لندن، ۱۴ آوریل ۲۰۱۰)، کالای ش ۵: این برگه در اندازه ۲۳×۳۲،۱ سانتی متر، حاوی آیات ۱۲:۱۰ سوره بروج است. دو عدد ۱۲۴ در پایین و ۲۴۸ در بالای برگه به چشم می خورد که نشانه برگ شماری و صفحه شماری نسخه اصلی (موزه پارس) است.

حراج ساتبیز (لندن، ۱۸ آوریل ۲۰۰۷)، کالای ش ۳: این برگه در اندازه ۲۴×۳۲،۱ سانتی متر، حاوی آیات ۱۰:۲ سوره معارج است.

حراج ساتبیز (لندن، ۲۰ آوریل ۲۰۱۶)، کالای ش ۲: این برگه در اندازه ۲۳،۱×۳۱،۸ سانتی متر، حاوی آیات ۱۹:۱۷ سوره ملک است.

حراج ساتبیز (لندن، ۲۴ اکتبر ۲۰۰۷)، کالای ش ۴: این برگه در اندازه ۲۳،۵×۳۲،۵ سانتی متر، حاوی آیات ۲۸ سوره نوح، و ۲:۱ سوره جن است. این برگه از سوی موزه هنر اسلامی (دوحه، قطر) خریداری شده و تصویری از آن در صفحه رسمی فیسبوک موزه هنر اسلامی (دوحه، قطر) آمده است.^{۴۷}

حراج ساتبیز (لندن، ۲۴ آوریل ۲۰۱۳)، کالای ش ۳: این برگه در اندازه ۲۳،۲×۳۱،۸ سانتی متر، حاوی آیات ۴۸:۴۱ سوره قلم است. این دو برگ اکنون در موزه لوور (ابوظبی) قرار داده شده اند.

46. *Ink and Gold - Islamic Calligraphy*, Museum für Islamische Kunst, Berlin: Fraser and Kwiatkowski, 2006, no.8, p.40.

47. <https://www.facebook.com/MIAQatar/photos/arabic-calligraphy-folio-of-the-quran-in-kufic-scriptnorth-africa-or-near-east9t/703033299768256>

حراج ساتبیز (لندن، ۲۵ آوریل ۲۰۱۲)، کالای ش ۴۰۲: این برگه در اندازه ۳، ۲۳×۳۲،۵ سانتی متر، حاوی آیات ۲۹۲۳ سوره فجر است. این برگ در حراج کریستیز (لندن، ۴ اکتبر ۲۰۱۲)، کالای ش ۶۸ نیز عرضه شده است. دو عدد ۱۳۷ در پایین و ۲۷۴ در بالای برگه به چشم می خورد که نشانه برگ شماری و صفحه شماری نسخه اصلی (موزه پارس) است.

حراج ساتبیز (لندن، ۲۶ آوریل ۲۰۱۷)، کالای ش ۲۵: این برگه در اندازه ۹، ۲۲×۳۱،۸ سانتی متر، حاوی آیات ۷.۶ سوره طلاق است.

حراج ساتبیز (لندن، ۲۸ آوریل ۲۰۰۴)، کالای ش ۴: این برگه در اندازه ۴، ۲۳×۳۲،۳ سانتی متر، حاوی آیات ۲۴.۲۳ سوره جن است. دو عدد ۶۷ در پایین و ۱۳۴ در بالای یک روی برگه به چشم می خورد که نشانه برگ شماری و صفحه شماری نسخه اصلی (موزه پارس) است.

حراج ساتبیز (لندن، ۲۸ آوریل ۲۰۰۴)، کالای ش ۵: این برگه در اندازه ۴، ۲۳×۳۲،۲ سانتی متر، حاوی آیات ۷.۱ سوره مزمل است. دو عدد ۶۹ در پایین و ۱۳۸ در بالای یک روی برگه به چشم می خورد که نشانه برگ شماری و صفحه شماری نسخه اصلی (موزه پارس) است.

حراج ساتبیز (لندن، ۳ اکتبر ۲۰۱۲)، کالای ش ۳: این برگه در اندازه ۳، ۲۳×۳۲ سانتی متر، حاوی آیات ۵.۱ سوره فیل است.

حراج ساتبیز (لندن، ۵ اکتبر ۲۰۱۱)، کالای ش ۵۴: این برگه در اندازه ۴، ۲۳×۳۲،۴ سانتی متر، حاوی آیات ۳۱۲۱ سوره عبس است. دو عدد ۱۰۵ در پایین و ۲۱۰ در بالای برگه به چشم می خورد که نشانه برگ شماری و صفحه شماری نسخه اصلی (موزه پارس) است.

حراج ساتبیز (لندن، ۶ اکتبر ۲۰۱۰)، کالای ش ۴: این برگه در اندازه ۴، ۲۴×۳۲،۱ سانتی متر، حاوی آیات ۴.۱ سوره انسان است. دو عدد ۸۷ در پایین و ۱۷۴ در بالای برگه به چشم می خورد که نشانه برگ شماری و صفحه شماری نسخه اصلی (موزه پارس) است.

حراج ساتبیز (لندن، ۶ آوریل ۲۰۱۱)، کالای ش ۱۶۸: این دو برگه در اندازه ۳، ۲۳×۳۲،۱ سانتی متر، حاوی آیات ۲۰ سوره مژمل و ۳۱ سوره مدثر است. این دو برگ پیشتر در حراج کریستیز (لندن، ۲۶ آوریل ۲۰۰۵)، کالای ش ۱۴، عرضه و به فروش رسیده بوده است.

حراج ساتبیز (لندن، ۶ آوریل ۲۰۱۱)، کالای ش ۱۶۹: این دو برگه در اندازه ۳، ۲۳×۳۲،۲ سانتی متر، حاوی آیات ۲۱۱ سوره مدثر است. این دو برگ پیشتر در حراج کریستیز (لندن، ۲۶ آوریل ۲۰۰۵)، کالای ش ۱۴، عرضه و به فروش رسیده بوده است.

حراج ساتبیز (لندن، ۸ اکتبر ۲۰۰۸)، کالای ش ۶: این برگه در اندازه ۲۳×۳۲ سانتی متر، حاوی صفحه مُدَّهَب آغازین نسخه و آیه آغازین سوره طلاق است.

حراج ساتبیز (لندن، ۸ اکتبر ۲۰۱۴)، کالای ش ۶: این برگه در اندازه ۲۳×۳۲ سانتی متر، حاوی آیات ۳۶.۳۲ سوره مطفین و بسمله آغازین سوره انشقاق است. این برگه پیشتر در حراج کریستیز (لندن، ۱۳ آوریل ۲۰۱۰)، کالای ش ۱ ارائه شده است.

حراج ساتبیز (لندن، ۹ آوریل ۲۰۰۸)، کالای ش ۱۲: این برگه در اندازه‌های ۲۳×۳۲ و ۲۱،۱×۲۹،۸ سانتی متر، حاوی آیات ۶.۲ سوره ناس، دو برگ مُدَّهَب پایانی، همراه با رقم الحاقی «علی بن ابی طالب» در انتهای قرآن است. این نکات همگی مطابق با توصیف شادروان مهدی بیانی (ص ۱) از قرآن مسروقه از موزه پارس مطابق است. بر روی یکی از برگه‌ها عدد ۱۷۱ در پایین و ۳۴۲ در بالای برگه به چشم می‌خورد که نشانه برگ شماری و صفحه شماری نسخه اصلی (موزه پارس) است.

حراج ساتبیز (لندن، ۹ آوریل ۲۰۰۸)، کالای ش ۱۳: این برگه در اندازه ۲۲،۷×۳۲،۲ سانتی متر، حاوی آیه آخر سوره مسد، تمام سوره اخلاص و بسمله سوره فلق است. در این دو برگ ترجمه فارسی کهن آیات در میان سطور افزوده شده که با توصیف شادروان مهدی بیانی (ص ۱) از قرآن مسروقه از موزه پارس مطابق است.

حراج ساتبیز (لندن، ۹ آوریل ۲۰۰۸)، کالای ش ۱۵: این برگه در اندازه ۲۳،۲×۳۲،۱ سانتی متر، حاوی آیات ۱۱۶ سوره حاقه است. دو عدد ۴۰ در پایین و ۸۰ در بالای برگه به چشم می‌خورد که نشانه برگ شماری و صفحه شماری نسخه اصلی (موزه پارس) است.

حراج کریستیز (لندن، ۱۰ اکتبر ۲۰۱۴)، کالای ش ۲۴۶: این برگه در اندازه ۲۲،۳×۲۹،۳ سانتی متر، حاوی آیات ۴۸.۴۰ سوره حاقه است.

حراج کریستیز (لندن، ۱۳ آوریل ۲۰۱۰)، کالای ش ۱: این برگه در اندازه ۲۳،۳×۳۲،۵ سانتی متر، حاوی آیات ۳۶.۳۲ سوره مطفین و آیه نخست سوره انشقاق است. این برگه بعدها مجدداً در حراج ساتبیز (لندن، ۸ اکتبر ۲۰۱۴)، کالای ش ۶ عرضه شده است.

حراج کریستیز (لندن، ۱۳ آوریل ۲۰۱۰)، کالای ش ۲: این برگه در اندازه ۲۳،۵×۳۲،۳ سانتی متر، حاوی آیات ۲۱۱۳ سوره انسان است.

حراج کریستیز (لندن، ۲۶ آوریل ۲۰۰۵)، کالای ش ۱۴: این برگه در اندازه ۲۳،۵×۳۲،۵ سانتی متر، حاوی آیات ۱۶ مزمل تا ۵۶ مدثر است. چهار برگ از این مجموعه بعدها مجدداً در حراج ساتبیز (لندن، ۶ آوریل ۲۰۱۱)، کالای ش ۱۶۸ و ۱۶۹ عرضه و به فروش رسیده است.

حراج کریستیز (لندن، ۲۶ آوریل ۲۰۱۲)، کالای ش ۷۷: این برگه در اندازه ۲۳،۵×۳۲،۳ سانتی متر، حاوی آیات ۲۸۲۵ سوره ملک است.

حراج کریستیز (لندن، ۲۶ آوریل ۲۰۱۲)، کالای ش ۷۸: این برگه در اندازه ۲۳،۵×۳۱،۹ سانتی متر، حاوی آیات ۴۰۱ سوره بینه است.

حراج کریستیز (لندن، ۲۷ آوریل ۲۰۰۴)، کالای ش ۱۴: این برگه در اندازه ۲۳،۵×۳۲،۵ سانتی متر، حاوی آیات ۴۵۲۸ سوره معارج و آیات ۲۸۱ سوره نوح است.

حراج کریستیز (لندن، ۲۷ آوریل ۲۰۰۵)، کالای ش ۲: این برگه در اندازه ۲۲،۸×۳۱،۵ سانتی متر، حاوی نخستین برگ نسخه با لوح تزئینی افتتاحیه.

حراج کریستیز (لندن، ۲۸ اکتبر ۲۰۰۲)، کالای ش ۱: این برگه در اندازه ۲۳،۴×۳۲،۳ سانتی متر، حاوی آیات ۱۱۷ سوره عادیات و آیات ۳۰۱ سوره قارعة است این برگ حاوی ترجمه ای کهن از آیات به زبان فارسی در میان سطور است که با توصیف شادروان مهدی بیانی (ص ۱) از قرآن مسروقه از موزه پارس مطابقت دارد.

حراج کریستیز (لندن، ۲۸ اکتبر ۲۰۰۲)، کالای ش ۲: این دو برگه در اندازه ۲۳،۴×۳۲،۳ سانتی متر، حاوی آیات ۱۰۸ سوره تحریم اند. عدد ۱۵ در پایین و ۳۰ در بالای یکی از برگه ها به چشم می خورد که نشانه برگ شماری و صفحه شماری نسخه اصلی (موزه پارس) است.

حراج کریستیز (لندن، ۴ اکتبر ۲۰۱۲)، کالای ش ۶۸: این برگه در اندازه ۲۳،۴×۳۲،۸ سانتی متر، حاوی آیات ۲۹۲۳ سوره فجر است. این برگ در حراج ساتییز (لندن، ۲۵ آوریل ۲۰۱۲)، کالای ش ۴۰۲ نیز عرضه شده است. دو عدد ۱۳۷ در پایین و ۲۷۴ در بالای برگه به چشم می خورد که نشانه برگ شماری و صفحه شماری نسخه اصلی (موزه پارس) است.

حراج کریستیز (لندن، ۶ اکتبر ۲۰۱۱)، کالاهای ش ۱ و ۲ و ۳: این سه برگه در یک حراج اما جداگانه به فروش رسیده اند. برگ اول، در اندازه ۲۳،۵×۳۲،۶ سانتی متر، حاوی آیات ۵۶ سوره مدثر و ۱ سوره قیامة است. برگ دوم در اندازه ۲۳،۵×۳۲،۳ سانتی متر، حاوی آیات ۱۷۰۱۲ سوره مطففین است. برگ سوم در اندازه ۲۳،۳×۳۲،۵ سانتی متر، حاوی آیات ۳ سوره کافرون تا آیه نخست سوره نصر است. این برگ آخر حاوی ترجمه ای کهن از آیات به زبان فارسی در میان سطور است که با توصیف شادروان مهدی بیانی (ص ۱) از قرآن مسروقه از موزه پارس مطابقت دارد. در کاتالوگ حراج این بنگاه، ص ۸ آمده است که این برگه ها از اوایل دهه ۱۹۸۰ میلادی در یک مجموعه خصوصی در انگلستان بوده است.^{۴۸}

حراج کریستیز (لندن، ۸ آوریل ۲۰۰۸)، کالای ش ۱۸: این برگه در اندازه ۲۳،۲ × ۳۲،۴ سانتی متر، حاوی آیات ۵۱ سوره قدر است.

۲۸مین نمایشگاه کتب نادر (پاریس، ۲۴-۲۲ آوریل ۲۰۱۶)، برگ بدون شماره: این برگ در اندازه ۲۳ × ۳۲ سانتی متر، حاوی آیات ۲۱۹ سوره ملک است. این همان برگه فروخته شده در حراج تزان، هنر شرق (پاریس، ۲۴ می ۲۰۱۲)، کالای ش ۲۵۶ است.

کتابخانه حرم امام حسین علیه السلام، عتبه حسینیہ (کربلا)، برگ کوفی ش ۶: یک برگ کوفی متعلق به نسخه اصلی این قرآن اکنون در کتابخانه حرم حسینی در کربلا نگهداری می شود. این برگه حاوی آیات ۱۰۷ سوره طلاق است و تمام ویژگی های آن با تکه باقی مانده در موزه ملی ایران مطابقت می کند. از آنجا که سوره طلاق در نیم شعب چهاردهم قرار می گیرد، روشن می شود که این برگ متعلق به نسخه کوفی مفقود در موزه پارس (شیراز) بوده که احتمالاً از طریق یکی از حراجی های لندن در یکی دو دهه اخیر خریداری شده است. دو عدد ۸ در پایین و ۱۵ و ۱۶ در بالای برگه به چشم می خورد که نشانه برگ شماری و صفحه شماری نسخه اصلی (موزه پارس) است.^{۴۹}

موزه انسانشناسی، مجموعه شخصی دکتر محمدصادق محفوظی (تهران)، نسخه شماره ۳۲۴: این برگه که احتمالاً از حراج های سال های اخیر در اروپا خریداری شده، حاوی آیات ۱۵۷ سوره تکویر است. در دوروی این برگه، هر سه علامت پایان آیه، تخمیس و تعشیر مطابق با نسخه ۴۲۸۹ و موزه پارس (شیراز) قابل مشاهده است.

موزه لوور (ابوظبی)، نسخه ش LAD 2014.025: این دو برگ در اندازه ۲۳،۲ × ۳۱،۸ سانتی متر، حاوی آیات ۴۸۴۱ سوره قلم است. این دو برگ از حراج ساتبیز (لندن، ۲۴ آوریل ۲۰۱۳)، کالای ش ۳ خریداری شده است.

موزه لوور (ابوظبی)، نسخه ش LAD 2014.026: این برگ در اندازه ۲۳،۲ × ۳۲،۲ سانتی متر، حاوی آیات ۵۰۴۶ سوره مرسلات است. دو عدد ۱۰۰ در پایین و ۲۰۰ در بالای برگه به چشم می خورد که نشانه برگ شماری و صفحه شماری نسخه اصلی (موزه پارس) است.

موزه لوور (پاریس)، نسخه ش MAO 2250: این دو برگ، پیشتر در نمایشگاه اسلام و خوشنویسی (پاریس، ۱۲۱۱ سپتامبر ۲۰۱۲) به نمایش درآمده و در اندازه ۲۳،۵ × ۳۲،۷ سانتی متر، حاوی آیات انشقاق، ۱۲۷ و بروج، ۲۲۱۳ است.

<https://www.christies.com/lotfinder/Lot/a-kufic-quran-folio-near-east-or-5482910-details.aspx>

۴۹. فهرست نسخه های قرآنی این کتابخانه را محقق گرامی، آقای سید حسن موسوی بروجردی انجام داده اند که هنوز به انتشار نرسیده است: کهیص: فهرسة تحليلية من فوائس مخطوطات المصاحف في العتبة الحسينية المقدسة: الجزء الأول من القرن ۱۱ الی القرن ۱۳ هجری قمری، کربلا: العتبة الحسينية المقدسة، انتشار نیافته.

موزه متروپلیتن (نیویورک)، دو برگ به شماره 2004.268. این دو برگ در اندازه ۲۳،۲ × ۳۲،۲ سانتی متر، حاوی آیات ۱۴ تا ۱۶ سوره جن و آیات ۲۰ تا ۲۲ همین سوره اند. اندازه برگه‌ها، مسطر، علائم و نشان‌های تزئینی، و ویژگی‌های خوشنویسی در خط کوفی آن کاملاً بر نسخه موزه ملی ایران و موزه پارس (شیراز) منطبق است.

موزه مردم‌شناسی دانشگاه بریتیش کلمبیا (ونکوور، کانادا)، برگ ش 1/2988: این برگه حاوی آیات ۲۱ تا میانه آیه ۳۱ سوره مدثر است.

موزه هنر اسلامی (دوحه، قطر): برگه ش 705.2004: این تک برگ که در سال ۲۰۰۴ از یکی از حراج‌های لندن خریداری شده در اندازه ۲۳ × ۳۲ سانتی متر است و بر روی آن نشانه واضحی از برگ شماری ایرانی در یکی از کتابخانه‌ها و موزه‌های ایرانی پیدا است. این برگه حاوی آیات ۵۲، ۴۹ سوره حاقه و دو آیه نخست سوره معارج است. تصویر این برگه در کاتالوگ رسمی موزه هنر اسلامی (دوحه) آمده است.^{۵۰}

موزه هنر اسلامی (دوحه، قطر): برگه ش ۳،۲۰۰۶: این برگه در اندازه ۲۳،۵ × ۳۲،۶ سانتی متر، حاوی آیات ۷، ۴ سوره جن است. این برگ اثر خریداری شده از حراج ساتبیز (لندن، ۱۱ اکتبر ۲۰۰۶)، کالای ش ۱ است، و تصویر آن در کاتالوگ رسمی موزه هنر اسلامی (دوحه) آمده است.^{۵۱}

موزه هنر اسلامی (دوحه، قطر): برگه بدون شماره: تاکنون شماره این برگه را در موزه هنر اسلامی نیافته‌ام، اما روشن است که این برگه از حراج ساتبیز (لندن، ۲۴ اکتبر ۲۰۰۷)، کالای ش ۴ خریداری شده، و حاوی آیات ۲۸ سوره نوح، و ۲، ۱ سوره جن است. تصویر آن در صفحه رسمی فیسبوک موزه هنر اسلامی (دوحه، قطر) نیز آمده است.^{۵۲}

موزه هنر دانشگاه میدلبری (میدلبری، ورمونت)، نسخه ش 2006.070: این برگه حاوی آیات ۱۸، ۱۰ سوره معارج است

موزه هنرهای زیبا (هیوستون، تگزاس)، برگ ش 402/2011: این تک برگ حاوی دو آیه پایانی سوره فجر، و هفت آیه نخستین سوره بلد است.

نمایشگاه اسلام و خوشنویسی (پاریس، ۱۲، ۱۱ سپتامبر ۲۰۱۲)، ش ۳: این دو برگ نمایش داده شده در نمایشگاه پاریس، در اندازه ۲۳،۵ × ۳۲،۷ سانتی متر، حاوی آیات انشقاق، ۱۲، ۷ و بروج، ۲۲، ۱۳ است.^{۵۳} این دو برگ اکنون با شماره MAO 2250 در موزه لوور (پاریس) نگهداری می‌شوند.

۵۰. قراءة المخطوطات القرآنية، متحف الفن الاسلامی، ص ۱۲.

۵۱. قراءة المخطوطات القرآنية، متحف الفن الاسلامی، ص ۱۶.

52. <https://www.facebook.com/MIAQatar/photos/arabic-calligraphy-folio-of-the-quran-in-kufic-scriptnorth-africa-or-near-east9t/703033299768256>

53. *Islam et calligraphie: exposition du 11 au 22 septembre 2012, Paris, Galerie Antoine Laurentin, Textes de Laure Soustiel, Aix-en-Provence: L. Soustiel, 2012, p. 14-15.*

بخش سوم مقاله

پایان کتابت پیوسته: سرآغازی بر قرآن نویسی به سبک کوفی ایرانی

برخی ویژگی‌های خاص نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران و پاره‌های جدا افتاده از آن، و تفاوتشان با دیگر کوفی نویسی‌ها در سه قرن نخست، ما را به این نتیجه می‌رساند که قرآن ۴۲۸۹ را باید از نخستین نمونه‌های قرآن نویسی کوفی در ایران به شمار آورد، گویانکه سبک کوفی این نسخه با سبک کوفی مشرقی یا ایرانی متداول در قرن چهارم هجری به بعد متفاوت است. مهم‌ترین نکته، اصرار شگفت آور کاتب این نسخه بر عدم شکست کلمات قرآنی در پایان سطور است که آن را تقریباً از عموم قرآن‌های حجازی قرن نخست، و قرآن‌های کوفی قرون دوم و سوم متمایز می‌کند.

شکسته شدن کلمات در پایان سطر و کتابت ادامه آن در سطر بعدی خود از نتایج سنت قدیم قرآن نویسی در بین النهرین است که بدان اصطلاحاً «کتابت پیوسته» می‌گویند.^{۵۴} نخستین قرآن‌های مکتوب در قرن نخست به خط حجازی، و سپس قرآن‌های مختلف کوفی در قرن دوم و سوم هجری همگی بدون استثنا از این سنت پیروی کرده‌اند. در «کتابت پیوسته»، کاتب حروف را بدون توجه به میزان فضای موجود در هر سطر با فاصله‌ای تقریباً مساوی در کنار هم می‌چیند. از همین رو، دائماً مجبور می‌شود کلمه‌ای را در انتهای سطر تقطیع کند، و بخشی از آن را در سطر بعدی، و گاه در صفحه بعدی بنویسد. کاتب نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران، از این رسم بسیار کهن در کتابت عربی قرون نخست، عامدانه پیروی نمی‌کند. لذا به ندرت می‌توان در نگارش او، کلمه‌ای را یافت که بخشی از آن در یک سطر و ادامه آن در سطر بعدی آمده باشد.^{۵۵}

بررسی مصاحف و اوراق قرآنی برجایمانده به خط حجازی در قرن نخست و به خط کوفی در قرون دوم و سوم هجری نشان می‌دهد که پیروی کاتبان این مصاحف از «کتابت پیوسته» امری بسیار رایج و متداول در قرآن نویسی سده‌های نخست در عراق، شام، مصر، شمال آفریقا، حجاز و یمن بوده است. از همین رو، تقریباً تمام نسخه‌ها و برگه‌های قرآنی متعلق به این مناطق از سه قرن نخست که می‌شناسیم بدون استثنا برخی کلمات را در انتهای سطر به دو نیم می‌کنند و بخشی از آن را در

۵۴. کتابت پیوسته، پیوسته نگاری، یا کتابت ناگسسته را در برابر اصطلاح لاتینی *scriptio continua* یا *scriptura continua* به کار می‌بریم. این تعابیر همگی یک مقصود را می‌رسانند. پیوسته نگاری یا کتابت پیوسته سنتی بسیار کهن در کتابت حروف در زبانهای سامی، یونانی و لاتینی است. برای یک نوشته نسبتاً قدیمی در این باره، نک: .

Otha E. Wingo, *Latin Punctuation in the Classical Age*, The Hague & Paris: Mouton, 1972; reprinted by: De Gruyter, Berlin, 2011.

۵۵. نمونه‌هایی دیگر از مصاحف کهن به خط کوفی از قرون دوم و سوم هجری که از این جهت مشابه نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران‌اند، بنا به جستجوی من عبارتند از: قرآن ش ۴۲۷۹ و ۳۴۵۴ در موزه ملی ایران، و جزوه قرآنی ۴۲۳۹، وقف ابوالندی برحرم امام رضا علیه السلام که احتمالاً همگی خاستگاهی ایرانی دارند.

ابتدای سطر بعدی می نویسند. حتی گاه انتقال نیمی از یک کلمه به صفحه یا برگه بعدی هم در این نسخه های قرآنی روی می دهد.^{۵۶}

به کارگیری تکنیک مَشَق یا کشیدن حروف در میان سطور، می توانست به کاتب قرآن در قرون دوم و سوم کمک کند تا انتهای سطر را بدلخواه خود پُر کند، تراز سطور را به هم نزند، و دیگر مجبور نباشد کلمه ای را به دو نیم کند و بخشی از آن را در سطر بعدی بنویسد. با این همه، غلبه سنت «کتابت پیوسته» در سراسر ممالک عربی بین النهرین و شمال آفریقا سبب شده است که حتی کاتبان در عین بهره گیری از «مَشَق» و کشیدگی حروف، باز هم از شکستن حروف در پایان سطر دست نکشند. از همین رو، نمونه های فراوانی از قرآن های کوفی تا قرن چهارم را می شناسیم که کاتب آنها در عین بهره گیری از انواع تکنیک های زیبایی شناسانه، از جمله مَشَق و امتداد دادن به سطح افقی حروف، همچنان در انتهای سطر، کلماتی را به دو نیم تقسیم می کند و بخشی از آن را در ابتدای سطر بعد می نویسد.

بخش زیادی از ایرانیان اما در این باره راهی دیگر برگزیده اند. ایرانیان مسلمان، علاوه بر فراگیری قرآن به صورت شفاهی، نخست بار با قرآن های کتابت شده در مناطق دیگر از جمله شامات، عراق و احتمالاً حجاز و مصر برخورد داشته اند. با آنکه خواندن چنین قرآن هایی با «کتابت پیوسته» برای ایرانیان دشوار نبوده، اما اغلب ایشان با آن آشتی نکرده اند. سنت کتابت ایرانیان از پیش از اسلام، به ویژه در مناطق شرقی، برخلاف سنت سریانی و عبری و عربی در بین النهرین، بر جداسازی هر کلمه از کلمه بعد استوار بوده است. از این رو، هیچگاه کلمات خود را در آخر سطور تقطیع نمی کرده اند.

ایران شرقی در برابر ایران غربی

پیش از اسلام، قرن ها کتابت در زبان های مختلف ایرانی و غیر ایرانی، و با خطوط مختلف در ایران باستان رواج داشته است. زبان اوستایی (متعلق به شرق و شمال شرق ایران باستان)، زبان فارسی باستان (متداول در جنوب غربی ایران)، فارسی میانه از اوایل دوران هخامنشی، شامل دو شاخه غربی (پهلوانیگ و پهلوی) و شاخه شرقی (مانند سُغدی، خوارزمی، سکایی - یا خُتنی - و بلخی) در شمار مهم ترین زبان های ایرانی طی قرن ها پیش از اسلام بوده اند. استفاده از زبان های فارسی میانه در مواردی چون زبان خوارزمی و سُغدی تا چندین قرن پس از اسلام در مناطق شرقی ادامه یافته است.^{۵۷}

۵۶. فرانسوا دروش وقوع این امر را در انتهای برگه انکار می کند (قرآن های عصر اموی، ص ۴۸ و ۱۲۱)، اما نمونه های حجازی و کوفی متعددی دال بر این امر یافت می شود که ناقض نظری است؛ مثلاً در انتهای برگ الف و ب در نسخه Marcel20 در کتابخانه ملی روسیه، سن پترزبورگ، در انتهای برگ ۴ ب در نسخه Arab325 در کتابخانه ملی فرانسه (پاریس)، و در انتهای برگ ۳۴ الف و ۳۴ ب در نسخه ۱ ش در کتابخانه رضا (رامپور، هند).

۵۷. ژاله آموزگار و احمد تفضلی، زبان پهلوی: ادبیات و دستور آن، ص ۱۲۱۱. مقالات و کتاب ها در این باره بسیار زیادند. برای سه نمونه نگاه کنید به: احمد تفضلی، تاریخ ادبیات پیش از اسلام، به کوشش ژاله آموزگار، تهران: سخن، ۱۳۷۶. حسن رضائی باغبیدی، تاریخ زبان های ایرانی، تهران: مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۸. محمود جعفری دهقی، راهنمای کتیبه های فارسی میانه (پهلوی ساسانی)، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۹۵.

در یک تقسیم بندی کلی باید گفت که اغلب خطوطی که در منطقه غربی ایران رواج داشته و به خط میخی در کتیبه های باقی مانده در فارس، شوش، همدان و بیستون باقی مانده اند، به دلیل تاثیرپذیری از خط و کتابت غربی (زبان آرامی، خط میخی و مانند آن)، دارای کتابت پیوسته اند، و لذا ممکن است گاه کلمات پایانی سطور را تقطیع کنند، و بخشی از آن را در ابتدای سطر بعد بنویسند. در مقابل، زبانها و خطوط رایج در منطقه شرق (خراسان، ماوراء النهر، و ترکستان) که در نوشته های مانوی، سغدی، خوارزمی، ختنی و مانند آن رواج داشته از کتابت پیوسته تبعیت نمی کرده اند و از این رو، کلمات را در پایان سطور در نوشته های خود نمی شکسته اند. همین امر را می توان یکی از عوامل اصلی فرهنگی و تاریخی در روی آوردن ایرانیان به کتابت غیر پیوسته قرآن دانست. بر این امر، باید اهمیت کتاب آرایبی و تصویرگری در فرهنگ مانوی رایج در شرق، و تأثیر آن بر کتاب آرایبی ایرانیان مسلمان در خراسان و ماوراء النهر را نیز می توان افزود.^{۵۸}

نخستین شاهدهی که این دعوی را بسیار تقویت می کند، آن است که کاتبان ایرانی که در فاصله قرون سوم تا هفتم هجری انواع مختلفی از کوفی ایرانی را در کتابت قرآن به کار گرفته، و صدها نمونه قرآن را با انواع مختلف کوفی ایرانی یا کوفی مشرقی پدید آورده اند، غالباً از کتابت پیوسته پیروی نکرده و کلمات قرآنی را در انتهای سطور نشکسته اند. مشهورترین کاتبان قرآن های سبک کوفی ایرانی چون ابن سیمجور (۳۶۱ ق) عثمان بن وراق غزنوی (۴۶۲ ق)، همواره می کوشند در تمامی سطور و صفحات خود، کلمات قرآن را به اتمام برسانند و هیچ گاه آن را دو تکه نمی کنند. برخی چون کاتب قرآن مشرف نیشابوری گاه حتی برخی کلمات را در انتهای سطر با قلمی ریزتر و به صورت عمودی کتابت می کنند تا ناگزیر از شکستن آن نشوند. بعدها حتی برخی کاتبان ایرانی (مثلاً عثمان بن حسین وراق غزنوی در تمام قرآن ۳۰ پاره اش)، برای برهم نخوردن تراز انتهای سطور، بخشی از پایان کلمه را با کمی فاصله در حاشیه صفحه می نویسند.

بر اساس مطالب فوق، و با بررسی نمونه های فراوانی از قرآن نویسی ایرانیان در فاصله قرون سوم تا هفتم هجری، اکنون به این برداشت رسیده ام که کتابت ایرانیان از قرآن طی قرون سوم تا هفتم هجری دو گونه است: نسخه های شرقی (کتابت شده در خراسان بزرگ و ماوراء النهر) که عموماً از کتابت پیوسته پیروی نمی کنند، و نسخه های غربی (کتابت شده در اصفهان، ری، قزوین، همدان و مناطق غربی) که کمابیش از کتابت پیوسته پیروی کرده، و لذا گاه کلمات را در انتهای سطور می شکنند. نسخه های کتابت شده به دست کاتبان بیهقی و نیشابوری همگی به دسته نخست متعلق اند، اما از میان نسخه های طبرستانی تنها برخی در این دسته قرار می گیرند.

۵۸. اطلاعات و ایده های مطرح شده در کتاب گولاسکی را می توان مقدمه خوبی در آشنایی با نگارگری در کتاب آرایبی مانوی و تأثیر آن بر سنت اسلامی در کتاب آرایبی ایرانی دانست. بر این اساس، برخی مقالات فارسی در سال های اخیر به مقایسه تذهیب برخی نسخه های کهن قرآنی با میراث هنری مانویان پرداخته اند. مشخصات کتابشناختی اثر گولاسکی چنین است:

Zsuzsanna Gulácsi, *Mediaeval Manichaean Book Art: A Codicological Study of Iranian and Turkic Illuminated Book Fragments*, Leiden: Brill, 2005.

از میان نسخه‌های قرآن کتابت شده در ایران شرقی (خراسان، ماوراء النهر) که کلمات را در پایان سطور نمی‌شکنند، باید به این نمونه‌ها اشاره کنم که اغلب نسخه‌هایشان در کتابخانه آستان قدس رضوی است: ابن کثیر (مورخ ۳۹۳ ق)؛ ابن سیمجور (مورخ ۳۸۳ ق)، ابوالبرکات حسینی (مورخ ۴۲۱ ق)، حمزه بن محمد بن عیسی العلوی الحسینی^{۵۹} (مورخ ۳۹۶ ق) حسن بن صلح (مورخ ۴۱۵ ق)، ابوجعفر موسوی (مورخ ۴۰۲ ق)؛ حکیمستی بنت الحسین (مورخ ۴۰۷ ق)، احمد بن محمد الخباز (مورخ ۴۱۸ ق)؛ عثمان بن الحسین الوراق (مورخ ۴۶۲ ق)؛ علی بن محمد الوراق (قرن پنجم)؛ خادم طبرسی (قبل از سال ۴۳۳)؛ ازه التریکی، وقف بر مسجد اصحاب ابوحنیفه در نیشابور (قرن پنجم)، صرام نیشابوری (۶۰۹ ق)؛ صلاح نیشابوری (۶۰۵ ق)؛ دقاق نیشابوری (۵۰۳ ق)؛ فضل الله بن محمد بن ابی العباس النوقانی در نیشابور (مورخ ۵۶۴)؛ علی بن الحسین المشرف النیشابوری (مورخ ۵۴۰ ق)، مرتضی بن علی العلوی (مازندرانی در قرن پنجم)، ابومحمد یحیی بن هبة الله حسینی در بیهق (مورخ ۵۳۵ ق)؛ زنگی جشمی (مورخ ۵۶۱ ق)؛ فاطمه ستی جشمی (۶۱۳)، قرآن قدس، یا نسخه ش ۵۴ کتابخانه آستان قدس رضوی (قرن پنجم)؛ قرآن محمد بن عثمان در بُست (۵۰۴)؛ قرآن موسوم به قرمطی (قرن چهارم یا پنجم)؛ نسخه‌های شماره S1425؛ S1426 در کتابخانه چستریتی. قرآن ش ۳۶۱۰ در موزه ملی ایران، کتابت ابومحمد جعفر بن علی بن جعفر الوراق (مورخ ۴۱۶ ق)؛ و قرآن ش MS7214 در موزه بریتانیا (مورخ ۴۲۷ ق)؛ قرآن کوفی با ترجمه فارسی به شماره ۲۶۹۱، و قرآن شماره ۲۸۴۳ در کتابخانه آستان قدس رضوی.

در مقابل، نسخه‌های کتابت شده دیگری به قلم ایرانیان می‌شناسیم که کاتب در آنها از سنت قدیمی کتابت پیوسته تبعیت کرده و کلمات خود را گاه در پایان سطر می‌شکنند. هیچ یک از این کاتبان و نسخه‌ها به منطقه شرقی ایران (خراسان و ماوراء النهر) متعلق نبوده‌اند. قرآن کشواد بن املاس در اصفهان (مورخ ۳۲۷ ق)، احمد بن یاسین اصفهانی (مورخ ۳۸۳ ق)، علی بن شاذان رازی (مورخ ۳۶۱ ق)، احمد بن محمود بن فارس قمی (قرن چهارم و پنجم)، احمد بن جعفر القمی (قرن چهارم)؛ مصاحفی قزوینی (قرن چهارم)؛ ابوعلی الحسن بن محمد بن الحسن الخطیب، در کهکابری (مورخ ۵۵۶ ق)، در این شمار قرار دارند.

علاقه و اصرار ایرانیان بر تمام کلمات در انتهای سطور و عدم پیروی ایشان از کتابت پیوسته در اواخر میانه قرن پنجم به پیدایش دسته‌ای از قرآن‌های منظم و باقاعده انجامید که در آنها، کاتب قرآن تلاش می‌کند حتی انتهای تمام صفحات قرآنی را به پایان آیه ختم کند. این شیوه‌ای است که بعدها در میان کاتبان دوره عثمانی طرفداران بسیاری یافت، و قرآن معروف معاصر، به خط عثمان طه نیز یکی از نمونه‌های این هنرمندی است، اما تبار آن دست کم به نهصد سال پیش و در مناطق شرقی ایرانی بازمی‌گردد. یکی از

۵۹. وی در سال ۳۹۶ هجری قمری، دو مجموعه قرآن ۳۰ پاره را بر حرم رضوی در مشهد وقف کرده است که هر دو نسخه‌هایی در ۷ سطر به خط کوفی مشرقی (ایرانی) اند. مراد من در اینجا جزوات قرآنی وی در قطع بزرگتر با اندازه ۱۱×۱۸ سانتی متر است.

زیباترین این دسته قرآن‌های منظم ایرانی، مصحف قرآن محمد زنجانی به خط کوفی ایرانی در سال ۵۳۱ هجری است که وی آن را بر اساس ۳۳ قاعده و ضابطه مشخص کتابت کرده است.^{۶۰}

شواهد تاریخی اینجا و آنجا، حدس ما دایر بر تلاش ایرانیان برای دوری از کتابت پیوسته در قرآن نویسی را بیشتر تأیید می‌کند. فی‌المثل سخنان یک کاتب ناشناخته ایرانی - احتمالاً خراسانی - در انتهای قرآن منظم و باقاعده خود در این باره نوشته است، نیک نشان می‌دهد که شکستن کلمات در انتهای سطور از نظر عالمان و کاتبان ایرانی در سراسر خراسان و ماوراء النهر امری بسیار ناپسند بوده است، وی پس از اتمام کتابت نسخه‌ای از قرآن به خط کوفی ایرانی در اوایل قرن پنجم هجری (به شماره ۲۲۲۴ در کتابخانه آستان قدس رضوی)، هنگام شرح قواعد خویش در این کتابت، می‌نویسد: و هفدهم آن که در همه قرآن هیچ جای کلمه مقطوع نیست. کلمه مقطوع آن بود: و هو یطولی الصا، خط دیگر لحن. خط دیگر الشا، خط دیگر کرین خط دیگر. مانند این در قرآن بسیار است. علما ماوراء النهر خراسان سمرقند سخت بد دارند. (تصویر ۱۵)

این عبارات به روشنی نشان می‌دهد که عالمان ایرانی در مناطق علم خیز خراسان و ماوراء النهر که مهم‌ترین کاتبان ایرانی قرآن در آنجا پرورش یافته‌اند، شکستن کلمات قرآنی در پایان سطر را سخت ناپسند می‌دانسته‌اند. با آنکه این شهادت تاریخی را در اوایل قرن پنجم هجری یافته‌ایم، نمی‌توان این امر را محدود به همان زمان دانست. این شهادت نشان دهنده سنتی طولانی، و احتمالاً بیش از دو سده از قرآن نویسی در مناطق مهم علم خیز در ماوراء النهر و خراسان است، زیرا موضوعی چون بد دانستن «کتابت پیوسته» در این مناطق نمی‌تواند یک باره در اوایل قرن پنجم رخ داده باشد. از سوی دیگر، وقتی عالمان و ادیبان یک منطقه چیزی را بد و ناپسند شمرده‌اند، می‌توان چنین برداشت که چنین امری - هرچند اندک - کمابیش در آن منطقه روی می‌داده است، اما مقاومت عالمان و کاتبان و ادیبان آن منطقه جغرافیایی سبب شده کاتبان کمابیش از شکستن کلمات در پایان سطر خودداری ورزیدند و کلمات را به نحو گسسته کتابت کنند. لذا دور نیست در آینده نسخه‌ای از قرآن متعلق به خراسان یا ماوراء النهر بیابیم که در آن از کتابت پیوسته تبعیت شده باشد، اما این موضوع کلیت تاریخی و جامعه شناختی استنتاج ما را مخدوش نمی‌کند.^{۶۱}

تقسیم بندی ۱۴ پاره

۶۰. درباره این نسخه بسیار مهم در تاریخ کتابت قرآن، نک. مرتضی کریمی نیا، «مصحف زنجانی، هنر ایرانی به خط کوفی در ۵۳۱ هجری: نسخه شماره ۴۴ کتابخانه حرم علوی (ع) در نجف، و برگ‌های جدا شده از آن در موزه متروپلیتن»، ترجمان وحی مبین، سال بیست و سوم، ش ۱، پیاپی ۴۵، بهار و تابستان ۱۳۹۸، ص ۸۶.۵.

۶۱. یکی از نخستین نمونه‌های کتابت خراسانیان از قرآن، نسخه‌ای سی پاره موسوم به «قرآن خیقانی» است که آن را احمد بن ابی القاسم الخیقانی در سال ۲۹۲ هجری اعجاز و اصلاح کرده است. کاتب نسخه را به درستی نمی‌شناسیم، اما وی گاه در انتهای سطور خود، کلماتی را شکسته است. درباره آن، نک. مرتضی کریمی نیا، «کهن‌ترین مکتوب تاریخ دار فارسی: دستنوشته فارسی از احمد بن ابی القاسم خیقانی در قرن سوم»، آینه میراث، دوره ۱۵، ش ۶۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۶، ص ۲۶.۹.

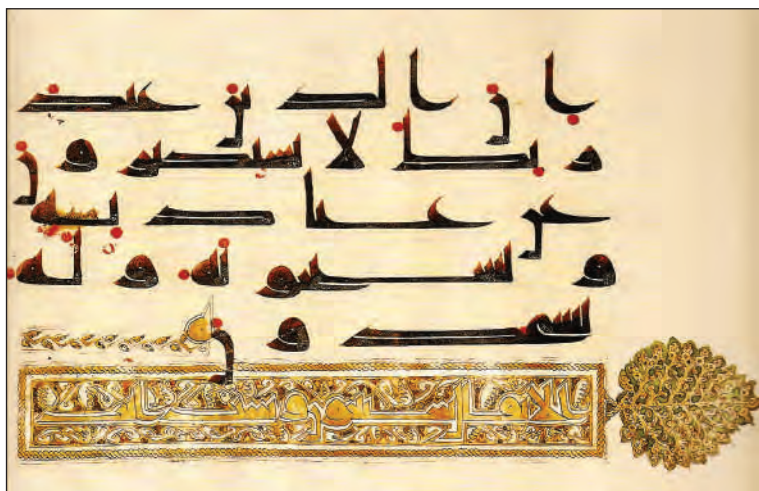
تقسیم بندی چهارده بخشی دو قرآن ش ۴۲۸۹ موزه ملی ایران و قرآن مسروقه ۵۴۸ موزه پارس، ویژگی دیگری است که ما را به صرافت می اندازد اصل این قرآن ۱۴ پاره کوفی را برخلاف سایر نسخه های کوفی قرون دوم و سوم، متعلق به مناطقی چون عراق، شامات و شمال آفریقا ندانیم، بلکه آن را نمونه ای احتمالی از سنت کوفی نویسی اولیه ایرانی بشماریم که در اواخر قرن سوم هجری و اوایل قرن چهارم به شکوفایی انواع خطوط کوفی ایرانی و مشرقی انجامیده است. تقسیم متن یک مصحف واحد به اجزای مساوی چهار، شش، هفت، هشت، نه و دهگانه رایج بوده است.^{۶۲} نسخه های کهن قرآنی غیر از تقسیم یکپارچه در مصاحف بزرگ، تقسیم بندی های مختلف دیگری از جمله دو پاره، چهار پاره، سی پاره، و از همه بیشتر، تقسیم بندی هفت پاره داشته اند. تقسیم بندی بسیار متداول در قرون نخست در عراق (بصره و کوفه و بغداد)، شامات، مصر و حجاز، در اجزای هفت پاره بوده است. ایرانیان در قرن سوم؛ اما از سه تقسیم دیگر، یعنی ده پاره، و چهارده پاره، و بیست و هشت پاره، بسیار بیشتر از دیگران استفاده کرده اند. مراد در اینجا کتابت و تولید مصاحف از قرآن در ۷ و ۱۴ بخش مجزا با تجلید و صحافی جداگانه است، چه معین کردن مواضع هفتگانه (أسباع) و چهارده گانه (انصاف أسباع یا همان نیم شمع ها) در درون یک مصحف کامل تک جلدی در قرون مختلف و در مناطق جغرافیایی مختلف رایج بوده است.^{۶۳}

با جستجو در کتابخانه آستان قدس رضوی، نمونه قرآن های ایرانی زیر را می یابیم که همگی بر اساس تقسیم ۱۴ پاره مجزا کتابت شده اند، از جمله: قرآن ابوالوفاء حسن بن صلح (کتابت ۴۱۵ ق)، قرآن احمد بن جعفر القمی (قرن چهارم)، قرآن ش ۷۲ در آستان قدس رضوی، بدون انجامه (قرن چهارم)؛ قرآن عزیزی بنت ابی بکر بن ابی الحسین (وقف ۵۳۹ ق)، قرآن ابوسعید بن محمد راورمی (وقف ۶۰۷ ق)، قرآن ماهک بنت ابی الحسن معروف بباتی خدشاهی (وقف ۶۱۵ ق)، قرآن زنگی چشمی (وقف ۵۶۱ ق)، قرآن ابوشجاع بن ابی غالب بن ابی محمد بن سعید بن الصلت القمی (وقف قرن ششم)، قرآن ابونجم احمد بن محمد المستوفی (وقف قرن ششم) و قرآن های ۱۷۱۴ و ۲۳۰۹ و جزوات قرآنی ۴۱۵۷ و ۴۱۵۸ در کتابخانه آستان قدس رضوی. این نمونه ها که همگی در ایران با انواع خطوط نسخ و کوفی ایرانی (مشرقی) کتابت شده اند، اهمیت و رواج تقسیم بندی ۱۴ پاره را در این منطقه در قیاس با سایر مناطق جهان اسلام نشان می دهند. از همین رو، تقسیم بندی ۱۴ پاره قرآن کوفی ۴۲۸۹ موزه ملی ایران و پاره گمشده آن در موزه پارس (شیراز)، می توانند قرینه خوبی بر تعلق آن به حوزه فرهنگی ایران قدیم باشد.^{۶۴}

۶۲. برای شماری از گزارش های کهن در این باره نک: ابوبکر بن ابی داود السجستانی، کتاب المصاحف، ص ۲۹۱۲۷۷.

۶۳. ظاهر روایت کلینی از امام صادق علیه السلام نیز به وجود تقسیمات ۱۴ گانه در متن یک مصحف واحد اشاره دارد، نه ۱۴ پاره جداگانه از یک مصحف: «عن ابی عبد الله علیه السلام، قال: قلت له: فی کم أقرأ القرآن؟ فقال: اقره أحماسا، اقره أسباعا؛ أما إن عندی مصحفاً مجزئاً أربعة عشر جزءاً» الکافی، ج ۲، ص ۶۱۸.

۶۴. در میان قرآن های کتابت شده به خط کوفی اولیه، نسخه ۱۴ پاره قرآن علی بن حیدر الجلالی - کتابت احتمالی در قرن سوم - وقف شده در سال ۵۰۴ هجری بر حرم امام رضا علیه السلام نمونه دیگری مشابه با ۴۲۸۹ موزه ملی ایران است. از آنجا که تذهیب سرسوره های این قرآن بیشترین شباهت را با نسخه موزه ملی دارد، در ۱۴ پاره مجزا کتابت و تجلید یافته، و تمام اجزای آن در سال

تصویر ۱:
 نمونه‌ای از خط و تذهیب در
 قرآن ش ۴۲۸۹ موزه ملی ایران

تصویر ۲:
 نسخه ۴۲۸۹، برگ ۱۲۷ ب
 (یونس، ۴)

تصویر ۳:
 برگ مسروقه ۱۲۸ الف از موزه
 ملی حاوی ادامه آیات
 (یونس، ۴)

تصویر ۴:
 نسخه ۴۲۸۹، برگ ۶۴ الف

تصویر ۵:
 نسخه ۴۲۸۹، برگ ۱۱۵ الف

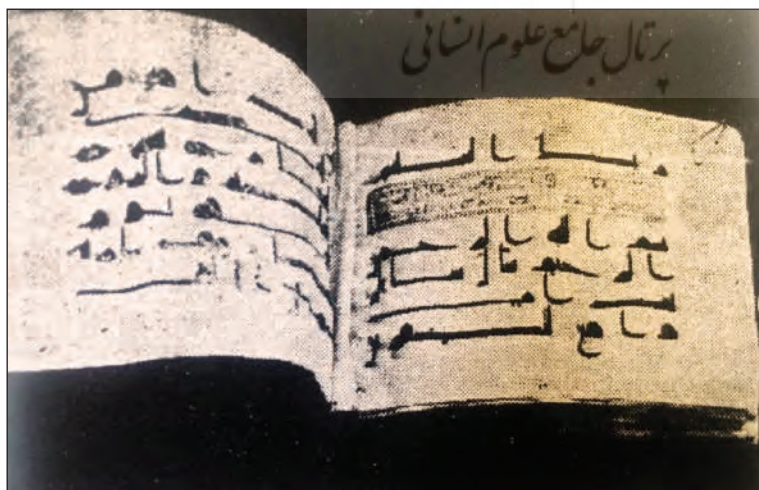
تصویر ۶:
 نمونه‌ای از صفحات نسخه
 ش ۳ در کتابخانه عتبه عباسیه
 (کربلا)، حاوی آیات سوره نحل

تصویر ۷:
 نمونه‌ای از صفحات نسخه
 ش ۳ در کتابخانه عتبه عباسیه
 (کربلا)، حاوی آیات سوره نحل

تصویر ۸:
 نمونه‌ای از صفحات قرآن ش ۲۷
 در کتابخانه آستان قدس رضوی،
 مرتبط با نسخه موزه پارس

تصویر ۱۱:
 تصویر قدیمی از یکی از
 صفحات نسخه موزه پارس

یاس نو ۴ اردیبهشت ۱۳۸۲

سرقت از موزه پارس در شورای امنیت ملی مطرح خواهد شد

چهار روز پس از سرقت موزه پارس شیراز و اعلام رسمی آن به مدیر پاسداران میراث فرهنگی کشور، سرقت یک جلد قرآن نفیس در شورای امنیت ملی مطرح خواهد شد.

در نامه رسمی که ۳۱ فروردین از اداره میراث فرهنگی استان فارس به دفتر مدیر پاسداران میراث فرهنگی کشور ارسال شد، آمده است: «در تاریخ ۸۲/۷/۲۷ بین ساعت ۱۴:۳۰ تا ۱۵ بعد از ظهر، چهار نفر ناشناس با خریدن بلیت وارد موزه پارس شده و با غافلگیر کردن نیروهای انتظامی موزه مذکور و تهدید و رعب و وحشت اقدام به سرقت یک جلد قرآن کریم نمودند. «رحمت الله رنوف مدیر پاسداران میراث فرهنگی نیز با اشاره به تصویب آیین نامه حفاظت از میراث فرهنگی در شورای امنیت ملی در ۲۸ خرداد سال ۸۱ تأکید کرد که طرح این مسأله در شورای امنیت ملی کشور از نظر قانون امکان پذیر است و این کار حتماً انجام خواهد شد.

یاس نو ۳ فروردین ۱۳۸۲

صندوقچه

ردیابی سارقان قرآن خطی موزه پارس

نیروی انتظامی شهر شیراز، در حال چهره نگاری سارقان قرآن منسوب به حضرت علی (ع) هستند. به گفته برخی منابع آگاه، سارقان یک جلد قرآن خطی که عصر روز چهارشنبه (۲۷ فروردین) به موزه پارس شیراز دستبرد زدند، بدون پوشاندن چهره اقدام به سرقت کرده بودند.

به گزارش میراث خبر، به نقل از یک منبع آگاه، ردیابی سارقان این دستبرد به موزه پارس با تکمیل چهره نگاری سارقان ادامه پیدا خواهد کرد و جزئیات این سرقت نیز به زودی در اختیار رسانه ها قرار خواهد گرفت. مسؤولان حراست موزه پارس نیز اعلام کردند که به دلایل مسائل امنیتی و ادامه روند پیگیری قضایی این سرقت، امکان قرار دادن جزئیات نحوه انجام این سرقت در اختیار رسانه ها وجود ندارد.

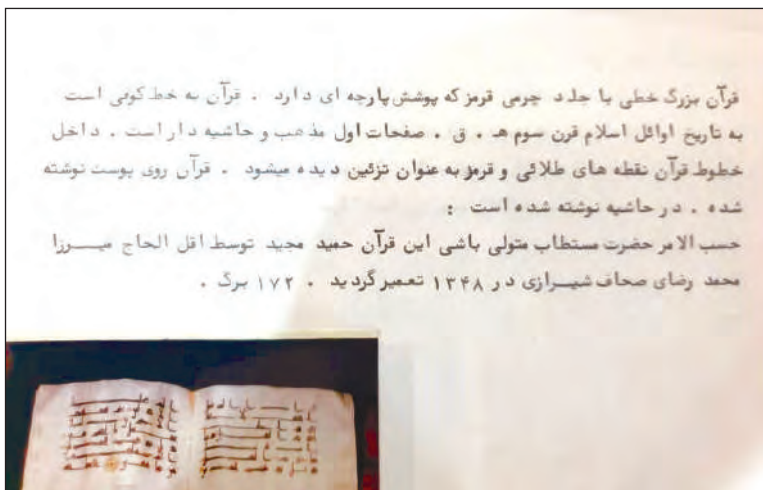
قلی نژاد، مدیر میراث فرهنگی استان فارس نیز در این خصوص گفت: «متأسفانه مأموران مسلحی که مسؤولیت حفاظت از موزه را به عهده داشتند نتوانستند در مقابل سارقان عکس العمل مناسب نشان دهند. در جریان سرقت، یکی از این مأموران خلع سلاح شده و مأمور دیگر نیز توانست واکتشی از خود نشان دهد».

بر اساس اطلاعات موجود، مشخص شده است سارقان با نقشه قبلی اقدام به سرقت کرده اند چرا که از ویترونی که این قرآن نفیس در آن نگهداری می شد، تنها همین یک شیء به سرقت رفت و سایر اشیای تاریخی دست نخورده بر جا ماندند. دستخط این قرآن نفیس که بر روی پوست آهو نوشته شده، منسوب به حضرت علی (ع) است که در یکی از محوطه های تاریخی شیراز کشف شده بود.

تصویر ۹ و ۱۰: دو نمونه از گزارشهای جرایم در زمان وقوع سرقت

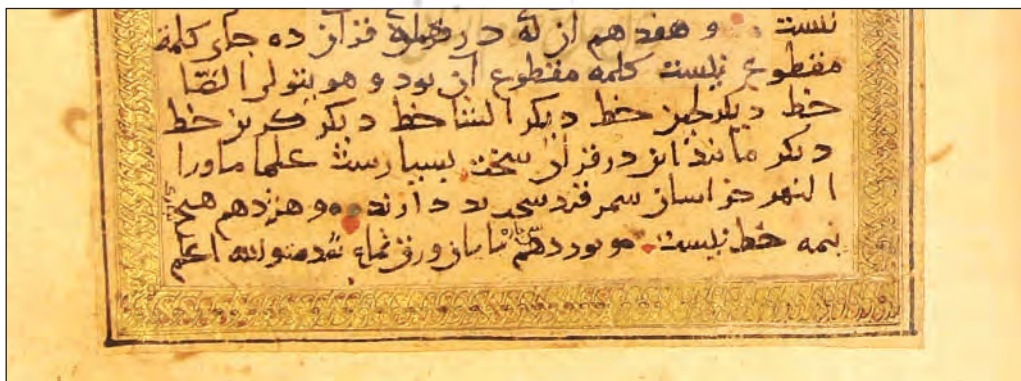
تصویر ۱۲:
تصویر همان صفحه پس
از فروخته شدن به موزه هنر
اسلامی، قطر

تصویر ۱۳:
توضیحات دفتر ثبت نسخه
موزه پارس

تصویر ۱۴:
تصویر نسخه ۵۴۸ در ویتروین
موزه پارس پیش از سرقت

تصویر ۱۵:
قواعد کاتب نسخه ۲۲۲۴ آستان قدس رضوی از قرن پنجم
هجری که بر عدم شکستن کلمات در انتهای سطر تاکید می کند

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پیوست

تصاویر و اسناد بازیافته از قرآن مسروقه موزه پارس (شیراز)
نسخه مفقوده از موزه پارس (شیراز) ۱۷۲ برگ (۳۴۴ صفحه) داشته است. در این پیوست مجموعه تصاویری که از برگ برگ فروخته شده از آن در حراج‌های مختلف طی سال‌های ۲۰۰۴ تا ۲۰۲۰ یافته‌ایم، گردآوری و ارائه شده است. لازم به ذکر است که این تصاویر از مراجع مختلف (کاتالوگ‌های کتابخانه‌ها موزه‌ها و حراج‌ها) به دشواری تهیه شده است. از این رو طبیعی است کیفیت برخی از آنها مطلوب نباشد، و رنگ و نور تمام این مجموعه یکسان و مشابه هم نباشد.

صفحه	برگ	محل فروش، عرضه یا نمایش	محتوای قرآنی	اندازه به سانتی متر
۲	الف ۱	ساتبیز (۲۷ آوریل ۲۰۰۵)، کالای ش ۲	لوح مُدَّهَبِ آغازین	۳۱,۵×۲۲,۸
۳	ب ۲	ساتبیز (۸ اکتبر ۲۰۰۸)، کالای ش ۶	لوح مُدَّهَبِ آغازین	۳۲×۲۳
۴	ب ۲	ساتبیز (۸ اکتبر ۲۰۰۸)، کالای ش ۶	طلاق، ۱۱	۳۲×۲۳
۱۳	الف ۷	ساتبیز (۲۶ آوریل ۲۰۱۷)، کالای ش ۲۵	طلاق، ۷.۶	۳۱,۸×۲۲,۹
۱۴	ب ۷	ساتبیز (۲۶ آوریل ۲۰۱۷)، کالای ش ۲۵	طلاق، ۷.۶	۳۱,۸×۲۲,۹
۱۵	الف ۸	عتبۀ حسینیۀ در کربلا، ش ۶	طلاق، ۱۰.۷	۳۲×۲۳
۱۶	ب ۸	عتبۀ حسینیۀ در کربلا، ش ۶	طلاق، ۱۰.۷	۳۲×۲۳
۱۹	الف ۱۰	ساتبیز (۱۰ جون ۲۰۲۰)، کالای ش ۵	طلاق، ۱۲	۳۲,۵×۲۳,۵
۲۰	ب ۱۰	ساتبیز (۱۰ جون ۲۰۲۰)، کالای ش ۵	طلاق، ۱۲	۳۲,۵×۲۳,۵
۲۹	الف ۱۵	کریستیز (۲۸ اکتبر ۲۰۲۰)، کالای ش ۲	تحریم، ۸	۳۲,۳×۲۳,۴
۳۰	ب ۱۵	کریستیز (۲۸ اکتبر ۲۰۲۰)، کالای ش ۲	تحریم، ۸	۳۲,۳×۲۳,۴
۳۱	الف ۱۶	کریستیز (۲۸ اکتبر ۲۰۲۰)، کالای ش ۲	تحریم، ۹.۸	۳۲,۳×۲۳,۴
۳۲	ب ۱۶	کریستیز (۲۸ اکتبر ۲۰۲۰)، کالای ش ۲	تحریم، ۹.۸	۳۲,۳×۲۳,۴
۳۹	الف ۲۰	بُنهامز (۲ اکتبر ۲۰۱۲)، کالای ش ۱ ساتبیز (۱۹ اکتبر ۲۰۱۶)، کالای ش ۱۵۲	ملک، ۶.۳	۳۲,۳×۲۲,۹ ۳۲,۵×۲۳,۵
۴۰	ب ۲۰	بُنهامز (۲ اکتبر ۲۰۱۲)، کالای ش ۱ ساتبیز (۱۹ اکتبر ۲۰۱۶)، کالای ش ۱۵۲	ملک، ۶.۳	۳۲,۳×۲۲,۹ ۳۲,۵×۲۳,۵
۴۱	الف ۲۱	حراج بوایریر (پاریس، ۷ دسامبر ۲۰۱۲)، کالای ش ۱۰۵	ملک، ۹.۶	۳۲×۲۳
۴۲	ب ۲۱	حراج بوایریر (پاریس، ۷ دسامبر ۲۰۱۲)، کالای ش ۱۰۵	ملک، ۹.۶	۳۲×۲۳
۴۹	الف ۲۵	ساتبیز (۲۰ آوریل ۲۰۱۶)، کالای ش ۲	ملک، ۱۹۱۷	۳۱,۸×۲۳,۱
۵۰	ب ۲۵	ساتبیز (۲۰ آوریل ۲۰۱۶)، کالای ش ۲	ملک، ۱۹۱۷	۳۱,۸×۲۳,۱
۵۱	الف ۲۶	حراج تزان (پاریس، ۲۴ می ۲۰۱۲)، کالای ش ۲۵۶ ۲۸ مین نمایشگاه کتب نادر (پاریس، ۲۴.۲۲ آوریل ۲۰۱۶)	ملک، ۲۱۱۹	۳۲×۲۳ ۳۲×۲۳
۵۲	ب ۲۶	حراج تزان (پاریس، ۲۴ می ۲۰۱۲)، کالای ش ۲۵۶ ۲۸ مین نمایشگاه کتب نادر (پاریس، ۲۴.۲۲ آوریل ۲۰۱۶)	ملک، ۲۱۱۹	۳۲×۲۳ ۳۲×۲۳
۵۳	الف ۲۷	کریستیز (۲۶ آوریل ۲۰۱۲)، کالای ش ۷۷	ملک، ۲۸۲۵	۳۲,۳×۲۳,۵
۵۴	ب ۲۷	کریستیز (۲۶ آوریل ۲۰۱۲)، کالای ش ۷۷	ملک، ۲۸۲۵	۳۲,۳×۲۳,۵
۷۱	الف ۳۶	ساتبیز (۲۴ آوریل ۲۰۱۳)، کالای ش ۳ موزۀ لوور (ابوظہبی)، شماره LAD 2014.025	قلم، ۴۳.۴۱ قلم، ۴۳.۴۱	۳۱,۸×۲۳,۲ ۳۱,۸×۲۳,۲

۵۰۴ هجری بر حرم رضوی در مشهد وقف شده (یعنی تماماً در ایران بوده) است، می توان پیوندی ایرانی میان نسخه ۴۲۸۹ موزۀ ملی و قرآن علی بن حیدر الجلالی برقرار کرد. وجود ترجمۀ کهن فارسی با دستخط و املائی از قرن پنجم یا ششم در روی بخش هایی از قرآن موزۀ پارس نشان می دهد این قرآن از دیرباز در ایران بوده است. وقف کامل تمام اجزای ۱۴ گانه قرآن علی بن حیدر الجلالی نیز نشان می دهد این اثر به طور کامل از روزگاران کهن در ایران بوده است.

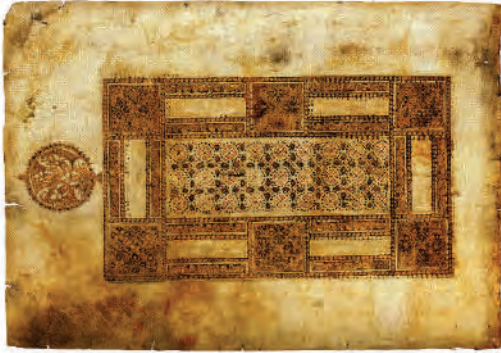
صفحه	برگ	محل فروش، عرضه یا نمایش	محتوای قرآنی	اندازه به سانتی متر
۷۱	۳۶ ب	ساتبیز (۲۴ آوریل ۲۰۱۳)، کالای ش ۳ موزه لوور (ابوظبی)، شماره LAD 2014.025	قلم، ۴۴.۴۳ قلم، ۴۴.۴۳	۳۱,۸×۲۳,۲ ۳۱,۸×۲۳,۲
۷۳	۳۷ الف	ساتبیز (۲۴ آوریل ۲۰۱۳)، کالای ش ۳ موزه لوور (ابوظبی)، شماره LAD 2014.025	قلم، ۴۷.۴۴ قلم، ۴۷.۴۴	۳۱,۸×۲۳,۲ ۳۱,۸×۲۳,۲
۷۴	۳۷ ب	ساتبیز (۲۴ آوریل ۲۰۱۳)، کالای ش ۳ موزه لوور (ابوظبی)، شماره LAD 2014.025	قلم، ۴۸.۴۷ قلم، ۴۸.۴۷	۳۱,۸×۲۳,۲ ۳۱,۸×۲۳,۲
۷۴.۷۱	۳۷.۳۶	ساتبیز (۲۴ آوریل ۲۰۱۳)، کالای ش ۳	قلم، ۴۸.۴۱	۳۱,۸×۲۳,۲
۷۴.۷۱	۳۷.۳۶	ساتبیز (۲۴ آوریل ۲۰۱۳)، کالای ش ۳	قلم، ۴۸.۴۱	۳۱,۸×۲۳,۲
۷۹	۴۰ الف	ساتبیز (لندن، ۹ آوریل ۲۰۰۸)، کالای ش ۱۵	حاقه، ۱۱۶	۳۲,۱×۲۳,۲
۸۰	۴۰ ب	ساتبیز (لندن، ۹ آوریل ۲۰۰۸)، کالای ش ۱۵	حاقه، ۱۱۶	۳۲,۱×۲۳,۲
۸۳	۴۲ الف	ساتبیز (لندن، ۱۳ اکتبر ۲۰۰۴)، کالای ش ۱	حاقه، ۲۱۱۷	۳۲,۵×۲۳
۸۴	۴۲ ب	ساتبیز (لندن، ۱۳ اکتبر ۲۰۰۴)، کالای ش ۱	حاقه، ۲۱۱۷	۳۲,۵×۲۳
۸۹	۴۵ الف	کریستیز (۱۰ اکتبر ۲۰۱۴)، کالای ش ۲۴۶	حاقه، ۴۸.۴۰	۲۹,۳×۲۲,۳
۹۰	۴۵ ب	کریستیز (۱۰ اکتبر ۲۰۱۴)، کالای ش ۲۴۶	حاقه، ۴۸.۴۰	۲۹,۳×۲۲,۳
۹۱	۴۶ الف	موزه هنر اسلامی (دوحه، قطر): برگه 705.2004	حاقه، ۵۲.۴۹ و معارج، ۲۱	۳۲×۲۳
۹۲	۴۶ ب	موزه هنر اسلامی (دوحه، قطر): برگه 705.2004	حاقه، ۵۲.۴۹ و معارج، ۲۱	۳۲×۲۳
۹۳	۴۷ الف	ساتبیز (۱۸ آوریل ۲۰۰۷)، کالای ش ۳	معارج، ۱۰۲	۳۲,۱×۲۴
۹۴	۴۷ ب	ساتبیز (۱۸ آوریل ۲۰۰۷)، کالای ش ۳	معارج، ۱۰۲	۳۲,۱×۲۴
۹۵	۴۸ الف	موزه هنر دانشگاه میدلبری، نسخه ش 2006.070	معارج، ۱۸۱۰	؟
۹۶	۴۸ ب	موزه هنر دانشگاه میدلبری، نسخه ش 2006.070	معارج، ۱۸۱۰	؟
۱۰۳	۵۲ الف	کریستیز (۲۷ آوریل ۲۰۰۴)، کالای ش ۱۴ ^{۶۵}	معارج، ۴۱۳۸	۳۲,۵×۲۳,۵
۱۰۴	۵۲ ب	کریستیز (۲۷ آوریل ۲۰۰۴)، کالای ش ۱۴	معارج، ۴۱۳۸	۳۲,۵×۲۳,۵
۱۰۵	۵۳ الف	کریستیز (۲۷ آوریل ۲۰۰۴)، کالای ش ۱۴	نوح: ۱	۳۲,۵×۲۳,۵
۱۰۶	۵۳ ب	کریستیز (۲۷ آوریل ۲۰۰۴)، کالای ش ۱۴	نوح: ۱	۳۲,۵×۲۳,۵
۱۱۹	۶۰ الف	ساتبیز (۲۴ اکتبر ۲۰۰۷) / کالای شماره ۴ موزه هنر اسلامی (دوحه، قطر) / برگه بدون شماره	نوح، ۲۸ و جن، ۲۱	۳۲,۵×۲۳,۵ ۳۲,۵×۲۳,۵
۱۲۰	۶۰ ب	ساتبیز (۲۴ اکتبر ۲۰۰۷) / کالای شماره ۴ موزه هنر اسلامی (دوحه، قطر) / برگه بدون شماره	نوح، ۲۸ و جن، ۲۱	۳۲,۵×۲۳,۵ ۳۲,۵×۲۳,۵
۱۲۳	۶۲ الف	ساتبیز (۱۱ اکتبر ۲۰۰۶)، کالای ش ۱ موزه هنر اسلامی (دوحه، قطر) / برگه 3.2006	جن، ۷.۴	۳۲,۶×۲۳,۵ ۳۲,۶×۲۳,۵

صفحه	برگ	محل فروش، عرضه یا نمایش	محتوای قرآنی	اندازه به سانتی متر
۱۲۴	۶۲ب	ساتبیز (۱۱ اکتبر ۲۰۰۶)، کالای ش ۱ موزه هنر اسلامی (دوحة، قطر) / برگه 3.2006	جن، ۷.۴	۳۲,۶×۲۳,۵ ۳۲,۶×۲۳,۵
۱۲۷	۶۴الف	ساتبیز (لندن، ۱۱ اکتبر ۲۰۰۶)، کالای ش ۲	جن، ۱۳.۱۱	۳۲×۲۳,۵
۱۲۸	۶۴ب	ساتبیز (لندن، ۱۱ اکتبر ۲۰۰۶)، کالای ش ۲	جن، ۱۳.۱۱	۳۲×۲۳,۵
۱۲۹	۶۵الف	موزه متروپلیتن (نیویورک)، دو برگ به شماره 2004.268	جن، ۱۶.۱۴	۳۲,۲×۲۳,۲
۱۳۰	۶۵ب	موزه متروپلیتن (نیویورک)، دو برگ به شماره 2004.268	جن، ۱۶.۱۴	۳۲,۲×۲۳,۲
۱۳۱	۶۶الف	موزه متروپلیتن (نیویورک)، دو برگ به شماره 2004.268	جن، ۲۲.۲۰	۳۲,۲×۲۳,۲
۱۳۲	۶۶ب	موزه متروپلیتن (نیویورک)، دو برگ به شماره 2004.268	جن، ۲۲.۲۰	۳۲,۲×۲۳,۲
۱۳۳	۶۷الف	ساتبیز (۲۸ آوریل ۲۰۰۴)، کالای ش ۴	جن، ۲۴.۲۳	۳۲,۳×۲۳,۴
۱۳۴	۶۷ب	ساتبیز (۲۸ آوریل ۲۰۰۴)، کالای ش ۴	جن، ۲۴.۲۳	۳۲,۳×۲۳,۴
۱۳۷	۶۹الف	ساتبیز (۲۸ آوریل ۲۰۰۴)، کالای ش ۵	مؤقل، ۷.۱	۳۲,۲×۲۳,۴
۱۳۸	۶۹ب	ساتبیز (۲۸ آوریل ۲۰۰۴)، کالای ش ۵	مؤقل، ۷.۱	۳۲,۲×۲۳,۴
۱۴۳	۷۲الف	ساتبیز (۶ آوریل ۲۰۱۱)، کالای ۱۶۸	مؤقل، ۲۰	۳۲,۱×۲۳
۱۴۴	۷۲ب	ساتبیز (۶ آوریل ۲۰۱۱)، کالای ۱۶۸	مؤقل، ۲۰	۳۲,۱×۲۳
۱۴۷	۷۴الف	کریستیز (۲۶ آوریل ۲۰۰۵)، کالای ش ۱۴	مؤقل، ۲۰ و آغاز مدتر	۳۲,۵×۲۳,۵
۱۴۸	۷۴ب	کریستیز (۲۶ آوریل ۲۰۰۵)، کالای ش ۱۴	مؤقل، ۲۰ و آغاز مدتر	۳۲,۵×۲۳,۵
۱۴۹	۷۵الف	ساتبیز (۶ آوریل ۲۰۱۱)، کالای ۱۶۹	مدتر، ۱۱۱	۳۲,۲×۲۳,۳
۱۵۰	۷۵ب	ساتبیز (۶ آوریل ۲۰۱۱)، کالای ۱۶۹	مدتر، ۱۱۱	۳۲,۲×۲۳,۳
۱۵۱	۷۶الف	ساتبیز (۶ آوریل ۲۰۱۱)، کالای ۱۶۹ کریستیز (۲۶ آوریل ۲۰۰۵)، کالای ش ۱۴ ^{۶۶}	مدتر، ۲۱۱۱	۳۲,۲×۲۳,۳ ۳۲,۵×۲۳,۵
۱۵۲	۷۶ب	ساتبیز (۶ آوریل ۲۰۱۱)، کالای ۱۶۹ کریستیز (۲۶ آوریل ۲۰۰۵)، کالای ش ۱۴ ^{۶۷}	مدتر، ۲۱۱۱	۳۲,۲×۲۳,۳ ۳۲,۵×۲۳,۵
۱۵۳	۷۷الف	موزه دانشگاه بریتیش کلمبیا، برگ ش 1/2988	مدتر، ۳۱۲۱	۳۲,۵×۲۳,۶
۱۵۴	۷۷ب	موزه دانشگاه بریتیش کلمبیا، برگ ش 1/2988	مدتر، ۳۱۲۱	۳۲,۵×۲۳,۶
۱۵۵	۷۸الف	ساتبیز (۶ آوریل ۲۰۱۱)، کالای ۱۶۸	مدتر، ۳۱	۳۲,۱×۲۳
۱۵۶	۷۸ب	ساتبیز (۶ آوریل ۲۰۱۱)، کالای ۱۶۸	مدتر، ۳۱	۳۲,۱×۲۳
۱۶۱	۸۱الف	کریستیز (لندن، ۶ اکتبر ۲۰۱۱)، کالای ش ۱	مدتر، ۵۶ و قیامة، ۶.۱	۳۲,۶×۲۳,۵
۱۶۲	۸۱ب	کریستیز (لندن، ۶ اکتبر ۲۰۱۱)، کالای ش ۱	مدتر، ۵۶ و قیامة، ۶.۱	۳۲,۶×۲۳,۵
۱۷۳	۸۷الف	ساتبیز (لندن، ۶ اکتبر ۲۰۱۰)، کالای ش ۴	انسان، ۴.۱	۳۲,۱×۲۴
۱۷۴	۸۷ب	ساتبیز (لندن، ۶ اکتبر ۲۰۱۰)، کالای ش ۴	انسان، ۴.۱	۳۲,۱×۲۴
۱۷۷	۸۹الف	بُنهامز (۲۴ آوریل ۲۰۱۲)، کالای ش ۱	انسان، ۱۳.۹	۳۲,۵×۲۳,۱

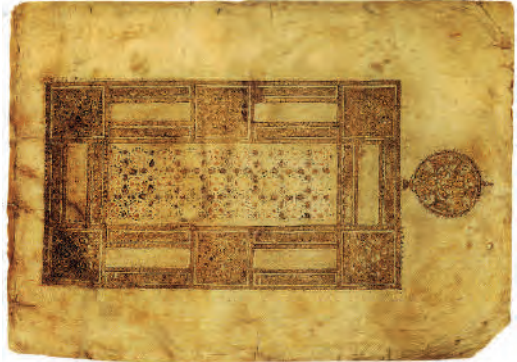
۶۶. در این تاریخ، ۱۰ برگ از نسخه در حراج ۲۶ آوریل ۲۰۰۵ (کریستیز لندن) فروخته شده که تنها تصویر دو صفحه (۱۴۸ و ۱۵۲) را در اختیار داریم.
 ۶۷. در این تاریخ، ۱۰ برگ از نسخه در حراج ۲۶ آوریل ۲۰۰۵ (کریستیز لندن) فروخته شده که تنها تصویر دو صفحه (۱۴۸ و ۱۵۲) را در اختیار داریم.

صفحه	برگ	محل فروش، عرضه یا نمایش	محتوای قرآنی	اندازه به سانتی متر
۱۷۸	۸۹ ب	بُنهامز (۲۴ آوریل ۲۰۱۲)، کالای ش ۱	انسان، ۱۳۹	۳۲,۵×۲۳,۱
۱۷۹	۹۰ الف	کریستیز (لندن، ۱۳ آوریل ۲۰۱۰)، کالای ش ۲	انسان، ۲۱۱۳	۳۲,۳×۲۳,۵
۱۸۰	۹۰ ب	کریستیز (لندن، ۱۳ آوریل ۲۰۱۰)، کالای ش ۲	انسان، ۲۱۱۳	۳۲,۳×۲۳,۵
۱۹۹	۱۰۰ الف	موزه لوور (ابوظبی)، شماره LAD 2014.026	مرسلات، ۵۰۴۶	۳۲,۲×۲۳,۲
۲۰۰	۱۰۰ ب	موزه لوور (ابوظبی)، شماره LAD 2014.026	مرسلات، ۵۰۴۶	۳۲,۲×۲۳,۲
۲۰۷	۱۰۴ الف	ساتبیز (۱ آوریل ۲۰۰۹)، کالای ش ۲	عبس، ۲۱۸	۳۲,۳×۲۳
۲۰۸	۱۰۴ ب	ساتبیز (۱ آوریل ۲۰۰۹)، کالای ش ۲	عبس، ۲۱۸	۳۲,۳×۲۳
۲۰۹	۱۰۵ الف	ساتبیز (۵ اکتبر ۲۰۱۱)، کالای ش ۵۴	عبس: ۳۱۲۱	۳۲,۴×۲۳,۴
۲۱۰	۱۰۵ ب	ساتبیز (۵ اکتبر ۲۰۱۱)، کالای ش ۵۴	عبس: ۳۱۲۱	۳۲,۴×۲۳,۴
۲۱۵	۱۰۸ الف	مجموعه محمدصادق محفوظی (تهران)، برگ شماره ۳۲۴	تکویر، ۱۵۷	؟
۲۱۶	۱۰۸ ب	مجموعه محمدصادق محفوظی (تهران)، برگ شماره ۳۲۴	تکویر، ۱۵۷	؟
۲۲۹	۱۱۵ الف	کریستیز (۶ اکتبر ۲۰۱۱)، کالای ش ۲	مطففین، ۱۷۱۲	۳۲,۳×۲۳,۵
۲۳۰	۱۱۵ ب	کریستیز (۶ اکتبر ۲۰۱۱)، کالای ش ۲	مطففین، ۱۷۱۲	۳۲,۳×۲۳,۵
۲۳۵	۱۱۸ الف	ساتبیز (۸ اکتبر ۲۰۱۴)، کالای ش ۶ کریستیز (۱۳ آوریل ۲۰۱۰)، کالای ش ۱	مطففین، ۳۶.۳۲ و انشاق، ۱	۳۲×۲۳ ۳۲,۵×۲۳,۳
۲۳۶	۱۱۸ ب	ساتبیز (۸ اکتبر ۲۰۱۴)، کالای ش ۶ کریستیز (۱۳ آوریل ۲۰۱۰)، کالای ش ۱	مطففین، ۳۶.۳۲ و انشاق، ۱	۳۲×۲۳ ۳۲,۵×۲۳,۳
۲۳۹	۱۲۰ الف	نمایشگاه اسلام و خوشنویسی (پاریس، ۱۲.۱۱ سپتامبر ۲۰۱۲)، ش ۳ موزه لوور (پاریس)، نسخه ش MAO 2250	انشاق، ۱۲.۷	۳۲,۷×۲۳,۵ ۳۲,۷×۲۳,۵
۲۴۰	۱۲۰ ب	نمایشگاه اسلام و خوشنویسی (پاریس، ۱۲.۱۱ سپتامبر ۲۰۱۲)، ش ۳ موزه لوور (پاریس)، نسخه ش MAO 2250	انشاق، ۱۲.۷	۳۲,۷×۲۳,۵ ۳۲,۷×۲۳,۵
۲۴۷	۱۲۴ الف	ساتبیز (۱۴ آوریل ۲۰۱۰)، کالای ش ۵	بروج، ۱۲۱۰	۳۲,۱×۲۳
۲۴۸	۱۲۴ ب	ساتبیز (۱۴ آوریل ۲۰۱۰)، کالای ش ۵	بروج، ۱۲۱۰	۳۲,۱×۲۳
۲۴۹	۱۲۵ الف	نمایشگاه اسلام و خوشنویسی (پاریس، ۱۲.۱۱ سپتامبر ۲۰۱۲)، ش ۳ موزه لوور (پاریس)، نسخه ش MAO 2250	بروج، ۲۲۱۳	۳۲,۷×۲۳,۵ ۳۲,۷×۲۳,۵
۲۵۰	۱۲۵ ب	نمایشگاه اسلام و خوشنویسی (پاریس، ۱۲.۱۱ سپتامبر ۲۰۱۲)، ش ۳ موزه لوور (پاریس)، نسخه ش MAO 2250	بروج، ۲۲۱۳	۳۲,۷×۲۳,۵ ۳۲,۷×۲۳,۵
۲۷۳	۱۳۷ الف	ساتبیز (۲۵ آوریل ۲۰۱۲)، کالای ش ۴۰۲ کریستیز (۴ اکتبر ۲۰۱۲)، کالای ش ۶۸	فجر، ۲۹۲۳	۳۲,۵×۲۳,۳ ۳۲,۸×۲۳,۴
۲۷۴	۱۳۷ ب	ساتبیز (۲۵ آوریل ۲۰۱۲)، کالای ش ۴۰۲ کریستیز (۴ اکتبر ۲۰۱۲)، کالای ش ۶۸	فجر، ۲۹۲۳	۳۲,۵×۲۳,۳ ۳۲,۸×۲۳,۴

صفحه	برگ	محل فروش، عرضه یا نمایش	محتوای قرآنی	اندازه به سانتی متر
۲۷۵	الف ۱۳۸	موزه هنرهای زیبا (هیوستون، تگزاس)، برگ ش 402/2011	فجر، ۳۰۲۹ و بلد، ۷.۱	۳۲,۷×۲۳,۵
۲۷۶	ب ۱۳۸	موزه هنرهای زیبا (هیوستون، تگزاس)، برگ ش 402/2011	فجر، ۳۰۲۹ و بلد، ۷.۱	۳۲,۷×۲۳,۵
۲۸۹	الف ۱۴۵	ساتبیز (۱۹ مارس ۲۰۰۹)، کالای ش ۳۰۳	لیل، ۲۱۱۹ و ضحی، ۴.۱	۳۲,۵×۲۳,۳
۲۹۰	ب ۱۴۵	ساتبیز (۱۹ مارس ۲۰۰۹)، کالای ش ۳۰۳	لیل، ۲۱۱۹ و ضحی، ۴.۱	۳۲,۵×۲۳,۳
۲۹۷	الف ۱۴۹	هیئت میراث ملی سنگاپور، ش 01597/2009	تین، ۸۶	۳۲,۷×۲۳
۲۹۸	ب ۱۴۹	هیئت میراث ملی سنگاپور، ش 01597/2009	تین، ۸۶	۳۲,۷×۲۳
۳۰۳	الف ۱۵۲	کریستیز (۸ آوریل ۲۰۰۸)، کالای ش ۱۸	قدر، ۵۱	۳۲,۴×۲۳,۲
۳۰۴	ب ۱۵۲	کریستیز (۸ آوریل ۲۰۰۸)، کالای ش ۱۸	قدر، ۵۱	۳۲,۴×۲۳,۲
۳۰۵	ب ۱۵۳	کریستیز (۲۶ آوریل ۲۰۱۲)، کالای ش ۷۸	بینة، ۴.۱	۳۱,۹×۲۳,۵
۳۰۵	ب ۱۵۳	کریستیز (۲۶ آوریل ۲۰۱۲)، کالای ش ۷۸	بینة، ۴.۱	۳۱,۹×۲۳,۵
۳۱۵	الف ۱۵۸	کریستیز (۲۸ اکتبر ۲۰۲۰)، کالای ش ۱	عادیات، ۱۱۷ و قارعة، ۳.۱	۳۲,۳×۲۳,۴
۳۱۶	ب ۱۵۸	کریستیز (۲۸ اکتبر ۲۰۲۰)، کالای ش ۱	عادیات، ۱۱۷ و قارعة، ۳.۱	۳۲,۳×۲۳,۴
۳۲۵	الف ۱۶۳	ساتبیز (۳ اکتبر ۲۰۱۲)، کالای ش ۳	فیل، ۵۱	۳۲×۲۳
۳۲۶	ب ۱۶۳	ساتبیز (۳ اکتبر ۲۰۱۲)، کالای ش ۳	فیل، ۵۱	۳۲×۲۳
۳۳۳	الف ۱۶۷	کریستیز (۶ اکتبر ۲۰۱۱)، کالای ش ۳	کافرون، ۳ تا نصر، ۱	۳۲,۵×۲۳,۳
۳۳۴	ب ۱۶۷	کریستیز (۶ اکتبر ۲۰۱۱)، کالای ش ۳	کافرون، ۳ تا نصر، ۱	۳۲,۵×۲۳,۳
۳۳۷	الف ۱۶۹	ساتبیز (۹ آوریل ۲۰۰۸)، کالای ش ۱۳	مسد، ۵ و اخلاص، فلق، بسمة	۳۲,۲×۲۲,۷
۳۳۸	ب ۱۶۹	ساتبیز (۹ آوریل ۲۰۰۸)، کالای ش ۱۳	مسد، ۵ و اخلاص، فلق، بسمة	۳۲,۲×۲۲,۷
۳۳۹	الف ۱۷۰	ساتبیز (۹ آوریل ۲۰۰۸)، کالای ش ۱۲	فلق، ۱. ناس، ۴۶ رقم الحاقی «علی بن ابی طالب»	۳۲×۲۳
۳۴۰	ب ۱۷۰	ساتبیز (۹ آوریل ۲۰۰۸)، کالای ش ۱۲	فلق، ۱. ناس، ۴۶ رقم الحاقی «علی بن ابی طالب»	۳۲×۲۳
۳۴۱	الف ۱۷۱	ساتبیز (۹ آوریل ۲۰۰۸)، کالای ش ۱۲	دو برگ مُدَّهَب پایانی	۲۹,۸×۲۱,۱
۳۴۲	ب ۱۷۱	ساتبیز (۹ آوریل ۲۰۰۸)، کالای ش ۱۲	دو برگ مُدَّهَب پایانی	۲۹,۸×۲۱,۱

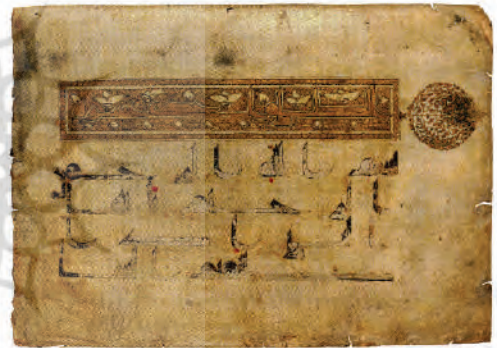
ص ۳ (برگ ۲ الف) / ساتبیز (۸ اکتبر ۲۰۰۸)، کالای ش ۶

ص ۲ (برگ ۱ الف) / ساتبیز (۲۷ آوریل ۲۰۰۵)، کالای ش ۲

ص ۴ (برگ ۲ ب) / ساتبیز (۲۶ آوریل ۲۰۱۷)، کالای ش ۲۵ /
 طلاق، ۶-۷

ص ۴ (برگ ۲ ب) / ساتبیز (۸ اکتبر ۲۰۰۸)، کالای ش ۶ / طلاق،
 ۱-۱

ص ۱۶ (برگ ۸ ب) / عتبه حسینیہ در کربلا، نسخه ش ۶ /
 طلاق، ۷-۱۰

ص ۱۵ (برگ ۸ الف) / عتبه حسینیہ در کربلا، نسخه ش ۶ /
 طلاق، ۷-۱۰

ص ۲۹ (برگ ۱۵ الف) / کریستیز (۲۸ اکتبر ۲۰۲۰)، کالی ش ۲ /
 تحریم، ۸-۸

ص ۲۰ (برگ ۱۰ ب) / ساتبیز (۱۰ جون ۲۰۲۰)، کالی ش ۵ / طلاق،
 ۱۲

ص ۳۱ (برگ ۱۶ الف) / کریستیز (۲۸ اکتبر ۲۰۲۰)، کالی ش ۲ /
 تحریم، ۸-۹

ص ۳۰ (برگ ۱۵ ب) / کریستیز (۲۸ اکتبر ۲۰۲۰)، کالی ش ۲ /
 تحریم، ۸-۸

ص ۳۹ (برگ ۲۰ الف) / بُنهامز (۲ اکتبر ۲۰۱۲)، کالی ش ۱ /
 ساتبیز (۱۹ اکتبر ۲۰۱۶)، کالی ش ۱۵۲ / مُلک، ۳-۶

ص ۳۲ (برگ ۱۶ ب) / کریستیز (۲۸ اکتبر ۲۰۲۰)، کالی ش ۲ /
 تحریم، ۸-۹

ص ۴۱ (برگ ۲۱ الف) / حراج بوآذیرار (پاریس، ۷ دسامبر ۲۰۱۲)،
 کالای ش ۱۰۵ / مُلک، ۹-۶

ص ۴۰ (برگ ۲۰ ب) / بُنهامز (۲ اکتبر ۲۰۱۲)، کالای ش ۱ / ساتبیز
 (۱۹ اکتبر ۲۰۱۶)، کالای ش ۱۵۲ / مُلک، ۶.۳

ص ۵۰ (برگ ۲۵ ب) / ساتبیز (۲۰ آوریل ۲۰۱۶)، کالای ش ۲ /
 مُلک، ۱۷-۱۹

ص ۴۹ (برگ ۲۵ الف) / ساتبیز (۲۰ آوریل ۲۰۱۶)، کالای ش ۲ /
 مُلک، ۱۷-۱۹

ص ۵۴ (برگ ۲۷ ب) / کریستبیز (۲۶ آوریل ۲۰۱۲)، کالای ش ۷۷ /
 مُلک، ۲۵-۲۸

ص ۵۱ (برگ ۲۶ الف) / حراج تزان (۲۴ می ۲۰۱۲)، کالای ش
 ۲۵۶ / ۲۸ مین نمایشگاه کتب نادر (پاریس، ۲۴.۲۲ آوریل ۲۰۱۶) /
 مُلک، ۲۱۱۹

ص ۷۱ و ۷۴ (برگ ۳۶ الف و ۳۷ ب) / ساتبیز (۲۴ آوریل ۲۰۱۳)، کالای ش ۳ / موزه لوور (ابوظبی)، شماره LAD 2014.025 / قلم، ۴۱-۴۸

ص ۷۲-۷۳ (برگ ۳۶ ب و ۳۷ الف) / ساتبیز (۲۴ آوریل ۲۰۱۳)، کالای ش ۳ / موزه لوور (ابوظبی)، شماره LAD 2014.025 / قلم، ۴۱-۴۸

ص ۸۳ (برگ ۴۲ الف) / ساتبیز (لندن، ۱۳ اکتبر ۲۰۰۴)، کالای ش ۱ / نمایشگاه اوراق قرآنی در موزه هنر اسلامی (برلین) / حاقه، ۱۷-۲۱

ص ۸۰ (برگ ۴۰ ب) / ساتبیز (لندن، ۹ آوریل ۲۰۰۸)، کالای ش ۱۵ / حاقه، ۶-۱۱

ص ۹۲ (برگ ۴۶ ب) / موزه هنر اسلامی (دوحة، قطر): برگه ش
 ۲۰۱-۲ / معارج، ۲۰۰۴ / ۷۰۵ / حاقه، ۴۹-۵۲ و معارج، ۱-۲

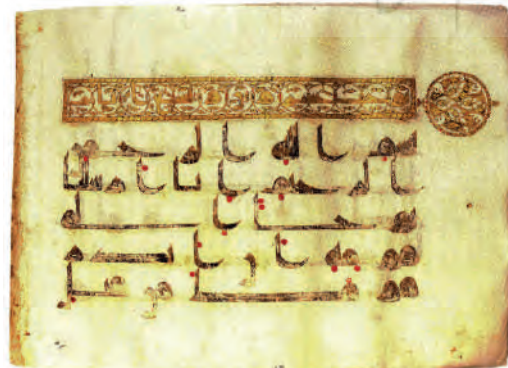
ص ۸۹ (برگ ۴۵ الف) / کریستیز (۱۰ اکتبر ۲۰۱۴)، کالی ش
 ۴۸-۴۰ / حاقه، ۲۴۶

ص ۹۶ (برگ ۴۸ ب) / موزه هنر دانشگاه میدلبری، نسخه ش
 ۱۰-۱۸ / معارج، ۲۰۰۶ / ۰۷۰

ص ۹۴ (برگ ۴۷ ب) / ساتنیز (۱۸ آوریل ۲۰۰۷)، کالی ش ۳ /
 معارج، ۲-۱۰

ص ۱۰۶ (برگ ۵۳ ب) / کریستیز (۲۷ آوریل ۲۰۰۴)، کالی ش ۱۴ /
 نوح: ۱-۱

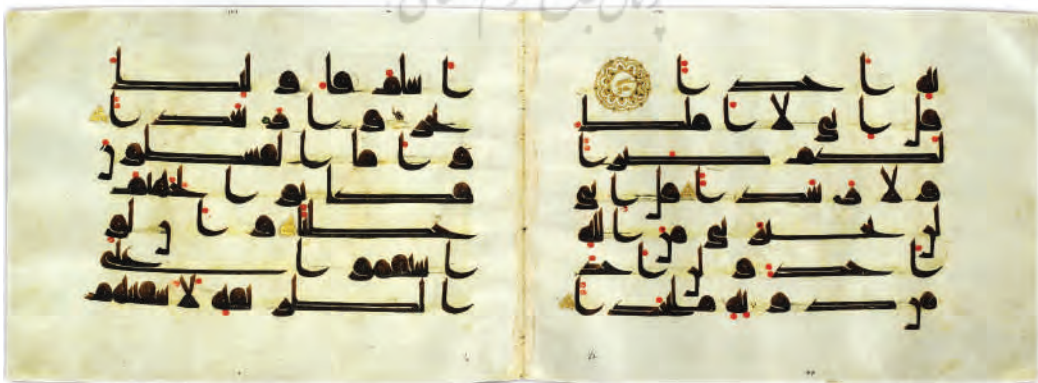
ص ۱۰۳ (برگ ۵۲ الف) / کریستیز (۲۷ آوریل ۲۰۰۴)، کالی ش
 ۳۸-۴۱ / معارج، ۱۴

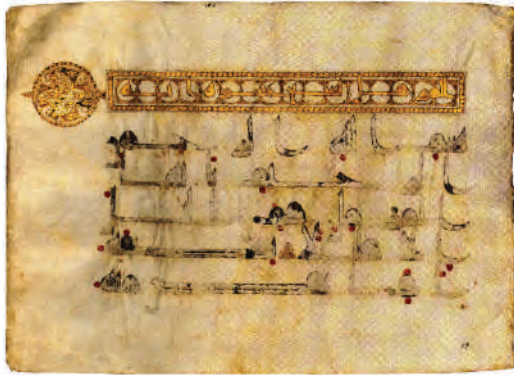
ص ۱۲۰ (برگ ۶۰ ب) / ساتبیز (۲۴ اکتبر ۲۰۰۷) / کالای شماره ۴ / ص ۱۲۳ (برگ ۶۲ الف) / موزه هنر اسلامی (دوحة، قطر) / برگه نوح، ۲۸ و جن، ۲-۱

ص ۱۲۳ (برگ ۶۲ الف) / ساتبیز (۱۱ اکتبر ۲۰۰۶)، کالای ش ۱ / ص ۱۲۷ (برگ ۶۴ الف) / ساتبیز (لندن، ۱۱ اکتبر ۲۰۰۶)، کالای ش ۲ / جن، ۷-۴

ص ۱۳۲ تا ۱۲۹ (برگه های ۶۵ و ۶۶) / موزه متروپلیتن (نیویورک)، دو برگ به شماره 2004.268 / جن، ۱۴-۱۶ و ۲۰-۲۲

ص ۱۳۷ (برگ ۶۹ الف) / ساتبیز (۲۸ آوریل ۲۰۰۴)، کالای ش ۱۵ / مژقل، ۱-۷

ص ۱۳۴ (برگ ۶۷ ب) / ساتبیز (۲۸ آوریل ۲۰۰۴)، کالای ش ۴ / جن، ۲۳-۲۴

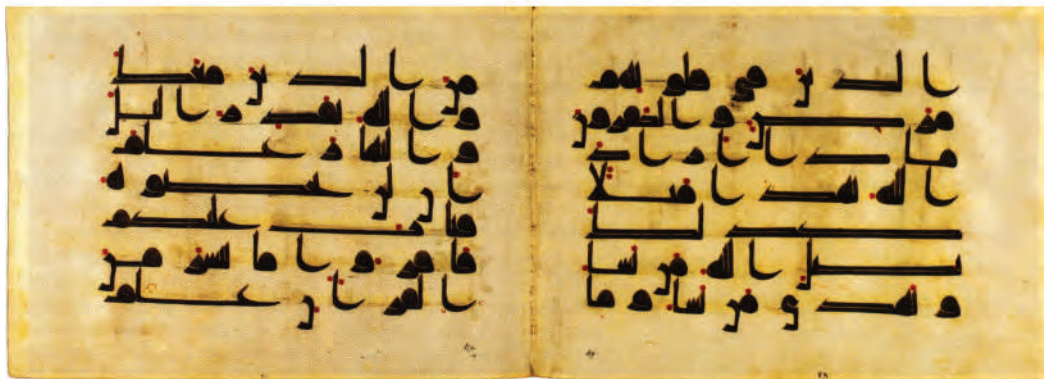
ص ۱۴۸ (برگ ۷۴ ب) / کریستیز (۲۶ آوریل ۲۰۰۵)، کالای ش ۱۴ / مژقل، ۲۰ و آغاز مدثر

ص ۱۳۸ (برگ ۶۹ ب) / ساتبیز (۲۸ آوریل ۲۰۰۴)، کالای ش ۵ / مژقل، ۱-۷

صفحات ۱۴۹-۱۵۲ (برگ های ۷۵ و ۷۶) / ساتبیز (۶ آوریل ۲۰۱۱)، کالای ۱۶۹ / مدثر، ۱-۲۱

صفحات ۱۴۳-۱۴۴ و ۱۵۵-۱۵۶ (برگ های ۷۲ و ۷۸) / ساتبیز (۶ آوریل ۲۰۱۱)، کالای ۱۶۸ / مژقل، ۲۰ و مدثر، ۳۱

ص ۱۵۲ (برگ ۷۶ ب) / کریستیز (۲۶ آوریل ۲۰۰۵)، کالای ش ۱۴ / ص ۱۵۴ (برگ ۷۷ ب) // موزه دانشگاه بریتیش کلمبیا، برگ ش ۲۱-۳۱ / مدثر، ۱۶-۲۱ / 1/2988

ص ۱۷۳ (برگ ۸۷ الف) / ساتبیز (لندن، ۶ اکتبر ۲۰۱۰)، کالای ش ۴ / انسان، ۱-۴

ص ۱۶۱ (برگ ۸۱ الف) / کریستیز (لندن، ۶ اکتبر ۲۰۱۱)، کالای ش ۱ / مدثر، ۵۶ و قیامة، ۱-۶

ص ۱۷۷ (برگ ۸۹ الف) / بُنهامز (۲۴ آوریل ۲۰۱۲)، کالی ش ۱ / انسان، ۹-۱۳

ص ۱۷۴ (برگ ۸۷ ب) / ساتنیز (لندن، ۶ اکتبر ۲۰۱۰)، کالی ش ۴ / انسان، ۱-۴

ص ۱۸۰ (برگ ۹۰ ب) / کریستیز (لندن، ۱۳ آوریل ۲۰۱۰)، کالی ش ۲ / انسان، ۱۳-۲۱

ص ۱۷۸ (برگ ۸۹ ب) / بُنهامز (۲۴ آوریل ۲۰۱۲)، کالی ش ۱۱ / انسان، ۹-۱۳

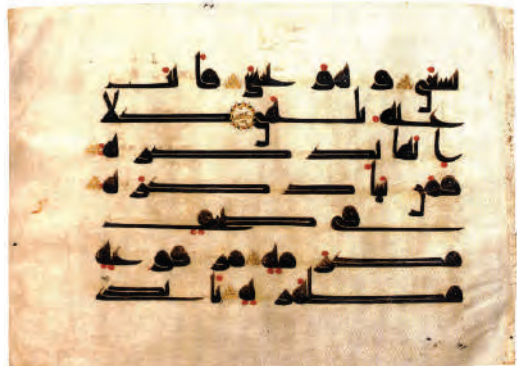
ص ۲۰۰ (برگ ۱۰۰ ب) / موزه لوور (ابوظبی)، شماره LAD2014.026 / مرسلات، ۴۶-۵۰

ص ۱۹۹ (برگ ۱۰۰ الف) / موزه لوور (ابوظبی)، شماره LAD2014.026 / مرسلات، ۴۶-۵۰

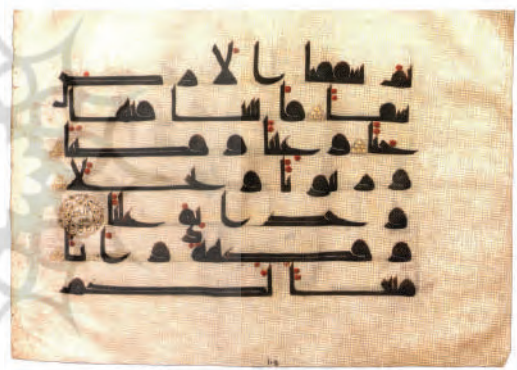
ص ۲۰۹ (برگ ۱۰۵ الف) / ساتبیز (۵ اکتبر ۲۰۱۱)، کالای ش ۵۴ / عبس: ۲۱-۳۱

ص ۲۰۷ (برگ ۱۰۴ الف) / ساتبیز (۱ آوریل ۲۰۰۹)، کالای ش ۲ / عبس: ۲۱-۸

ص ۲۱۵ (برگ ۱۰۸ الف) / مجموعه شخصی دکتر محفوظی (تهران)، برگ شماره ۳۲۴ / تکویر، ۷-۱۵

ص ۲۱۰ (برگ ۱۰۵ اب) / ساتبیز (۵ اکتبر ۲۰۱۱)، کالای ش ۵۴ / عبس: ۲۱-۳۱

ص ۲۳۰ (برگ ۱۱۵ ب) / کریستیز (۶ اکتبر ۲۰۱۱)، کالای ش ۲ / مطفقین، ۱۲-۱۷

ص ۲۱۶ (برگ ۱۰۸ اب) / مجموعه شخصی دکتر محفوظی (تهران)، برگ شماره ۳۲۴ / تکویر، ۷-۱۵

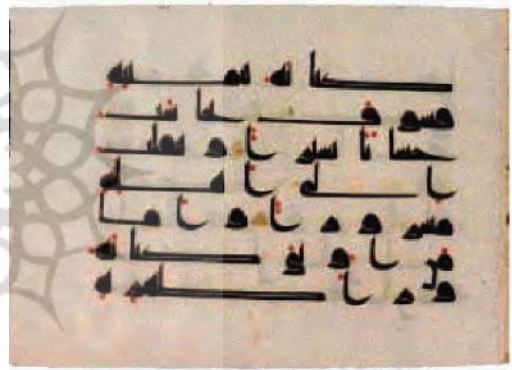
ص ۲۳۶ (برگ ب) / ساتینیز (۸ اکتبر ۲۰۱۴)، کالای ش ۶ / کریستینز (۱۳ آوریل ۲۰۱۰)، کالای ش ۱ / مطفقین، ۳۲-۳۶ و انشقاق، ۱

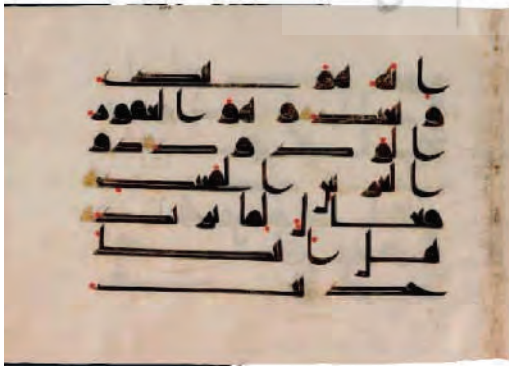
ص ۲۳۵ (برگ ۱۱۸ الف) / ساتینیز (۸ اکتبر ۲۰۱۴)، کالای ش ۶ / کریستینز (۱۳ آوریل ۲۰۱۰)، کالای ش ۱ / مطفقین، ۳۲-۳۶ و انشقاق، ۱

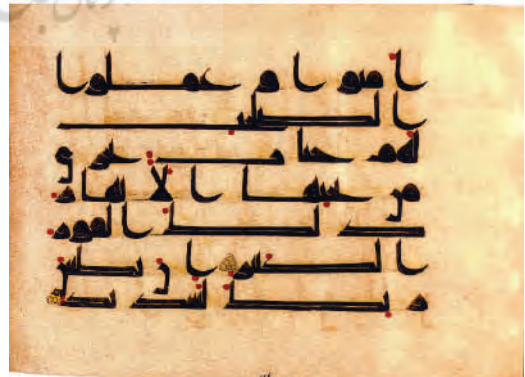
ص ۲۴۰ (برگ ۱۲۰ ب) / نمایشگاه اسلام و خوشنویسی (پاریس، ۱۱-۱۲ سپتامبر ۲۰۱۲)، ش ۳ / موزه لوور (پاریس)، نسخه ش MAO 2250 / انشقاق، ۷-۱۲

ص ۲۳۹ (برگ ۱۲۰ الف) / نمایشگاه اسلام و خوشنویسی (پاریس، ۱۱-۱۲ سپتامبر ۲۰۱۲)، ش ۳ / موزه لوور (پاریس)، نسخه ش MAO 2250 / انشقاق، ۷-۱۲

ص ۲۴۹ (برگ ۱۲۵ الف) / نمایشگاه اسلام و خوشنویسی (پاریس، ۱۱-۱۲ سپتامبر ۲۰۱۲)، ش ۳ / موزه لوور (پاریس)، نسخه ش MAO 2250 / بروج، ۱۳-۲۲

ص ۲۴۸ (برگ ۱۲۴ ب) / ساتینیز (۱۴ آوریل ۲۰۱۰)، کالای ش ۵ / بروج، آیات ۱۰-۱۲

ص ۲۷۳-۲۷۴ (برگ ۱۱۳۷ الف و ب) / ساتبیز (۲۵ آوریل ۲۰۱۲)، کالای ش ۴۰۲ / کریستیز (۴ اکتبر ۲۰۱۲)، کالای ش ۶ / فجر، ۲۳-۲۹

ص ۲۷۵ (برگ ۱۱۳۸ الف) / موزه هنرهای زیبا (هیوستون، تگزاس)، برگ ش 402/2011 / فجر، ۲۹-۳۰ و بلد، ۱-۷
 ص ۲۸۹ (برگ ۱۱۴۵ الف) / ساتبیز (۱۹ مارس ۲۰۰۹)، کالای ش ۳۰۳ / لیل، ۱۹-۲۱ و ضحی، ۱-۴

ص ۲۹۷ (برگ ۱۱۴۹ الف) / هیئت میراث ملی، سنگاپور، ش 01597/2009 / تین، ۶-۸

ص ۲۹۰ (برگ ۱۱۴۵ ب) / ساتبیز (۱۹ مارس ۲۰۰۹)، کالای ش ۳۰۳ / لیل، ۱۹-۲۱ و ضحی، ۱-۴

ص ۳۰۵ (برگ ۱۵۳ الف) / کریستیز (۲۶ آوریل ۲۰۱۲)، کالای ش
 ۷۸ / سورة بینة، ۱-۴

ص ۳۰۳ (برگ ۱۵۲ الف) / کریستیز (۸ آوریل ۲۰۰۸)، کالای ش
 ۱۸ / سورة قدر، ۱-۵

ص ۳۱۶ (برگ ۱۵۸ اب) / کریستیز (۲۸ اکتبر ۲۰۲۰)، کالای ش ۱
 عادیات، ۷-۱۱ و قارعة، ۱-۳

ص ۳۱۵ (برگ ۱۵۸ الف) / کریستیز (۲۸ اکتبر ۲۰۲۰)، کالای ش
 ۱ / عادیات، ۷-۱۱ و قارعة، ۱-۳

ص ۳۲۶ (برگ ۱۶۳ اب) / ساتبیز (۳ اکتبر ۲۰۱۲)، کالای ش ۳
 فیل، ۱-۵

ص ۳۲۵ (برگ ۱۶۳ الف) / ساتبیز (۳ اکتبر ۲۰۱۲)، کالای ش ۳
 فیل، ۱-۵

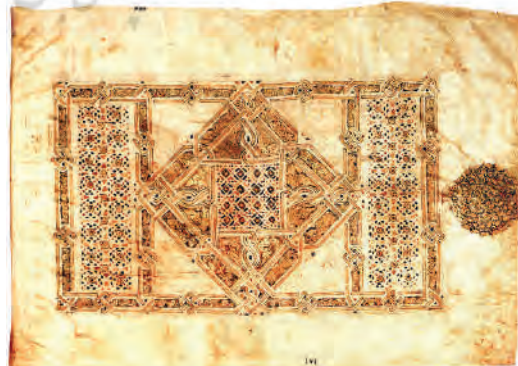
ص ۳۳۷ (برگ ۱۶۹ الف) / ساتبیز (۹ آوریل ۲۰۰۸)، کالی ش ۱۳ / سورة مسد، ۵ وسورة اخلاص، سورة فلق، بسملة

ص ۳۳۳ (برگ ۱۶۷ الف) / کریستیز (۶ اکتبر ۲۰۱۱)، کالی ش ۳ / کافرون، ۳ تا نصر، ۱

ص ۳۴۱ (برگ ۱۷۱ الف) / ساتبیز (۹ آوریل ۲۰۰۸)، کالی ش ۱۲ / سورة مسد، ۵ وسورة اخلاص، سورة فلق، بسملة

ص ۳۴۲ (برگ ۱۷۱ ب) / ساتبیز (۹ آوریل ۲۰۰۸)، کالی ش ۱۲ / دو برگ مذهب پایانی، همراه با رقم الحاقی «علی بن ابی طالب»

کتابنامه:

۱. قرآن کریم؛ در نگارش این مقاله از بیش از ۴۰۰ نسخه خطی قرآن کریم از موزه‌ها و کتابخانه‌های مختلف ایران و جهان استفاده شده است. اطلاعات هر مورد در خود مقاله آمده است.
۲. حراج‌های لندن و پاریس؛ خانه حراج ساتبیز (Sotheby's)، کریستیز (Christie's)، بُنهامز (Bonham's)، تِژان (Tejan)، و بوایریر (Boisgirard)، کاتالوگ‌های سال‌های ۱۹۷۶ تا ۲۰۲۰، و نیز وبسایت‌های مربوطه.
۳. آموزگار، زاله و احمد تفضلی؛ زبان پهلوی؛ ادبیات و دستور آن، ویرایش ۲، تهران، انتشارات معین، ۱۳۸۲.
۴. بیانی، مهدی و مهدی بهرامی؛ راهنمای گنجینه قرآن در موزه ایران باستان، تهران: بی‌نا، ۱۳۲۸ ش.
۵. تفضلی، احمد؛ تاریخ ادبیات پیش از اسلام، به کوشش زاله آموزگار، تهران: سخن، ۱۳۷۶.
۶. جعفری دهقی، محمود؛ راهنمای کتیبه‌های فارسی میانه (پهلوی ساسانی)، تهران: انتشارات سمت، ۱۳۹۵.
۷. دروش، فرانسوا؛ قرآن‌های عصر اموی، ترجمه مرتضی کریمی‌نیا و آلاء وحیدنیا، تهران: هرمس، ۱۳۹۴.
۸. رضائی باغبیدی، حسن؛ تاریخ زبانهای ایرانی، تهران: مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۸.
۹. ریاضی، احمدرضا؛ فهرست میکروفیلم‌ها و نسخ خطی موزه ملی ایران، تهران: سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴.
۱۰. السجستانی، ابوبکر بن ابی داود عبدالله بن سلیمان بن الأشعث الأزدی؛ کتاب المصاحف، تحقیق محمد بن عبده، قاهره: الفاروق الحديثة، ۱۴۲۳ ق / ۲۰۰۲ م.
۱۱. صحراگرد، مهدی؛ «قرآن نویسی در سده‌های نخست: قرآن وقفی علی بن حیدر جلالی»، در آستان هنر، ش ۲۲ (پاییز و زمستان ۱۳۹۶)، ص ۵۵۴۶.
۱۲. قراءة المخطوطات القرآنية، متحف الفن الاسلامی، دوحه: دار بلومزبری، ۲۰۱۱.
۱۳. کریمی‌نیا، مرتضی؛ «کهن‌ترین مکتوب تاریخ دار فارسی: دستنوشتی فارسی از احمد بن ابی القاسم خیقانی در قرن سوم»، آینه میراث، دوره ۱۵، ش ۶۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۶، ۲۶۹.
۱۴. کریمی‌نیا، مرتضی؛ «مصحف زنجانی، هنر ایرانی به خط کوفی در ۵۳۱ هجری: نسخه شماره ۴۴ کتابخانه حرم علوی (ع) در نجف، و برگ‌های جدا شده از آن در موزه متروپلیتن»، ترجمان وحی مبین، سال بیست و سوم، ش ۱، پیاپی ۴۵، بهار و تابستان ۱۳۹۸، ص ۸۶۵۰.
۱۵. کریمی‌نیا، مرتضی؛ «نسخه‌شناسی مصاحف قرآن (۳). قرآن شماره ۴۲۵۶ موزه ملی ایران، پاره‌های مفقود، و نسخه‌های مشابه با آن»، آینه پژوهش، سال ۲۹، ش ۶ / شماره پیاپی ۱۷۴، بهمن و اسفند ۱۳۹۷، ص ۱۵۴، ۱۴۱.
۱۶. کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق رازی، الکافی، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ ش.
۱۷. گلچینی از قرآن‌های خطی موزه دوران اسلامی، به اهتمام قدیر افروند، تهران: سازمان میراث فرهنگی، تابستان ۱۳۷۵.
۱۸. لینگز، مارتین؛ هنر خط و تذهیب قرآن، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، تهران: گروس، ۱۳۷۷.
۱۹. موسوی بروجردی، سید حسن؛ فهرست مخطوطات مکتبه العتبة العباسية المقدسة، جلد اول، قم: مکتبه العلامة المجلسی، ۱۴۳۱ ق / ۱۳۸۹ ش.
20. François Déroche, *The Abbasid Tradition: Qur'ans of the 8th to 10th Centuries* (Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art, Vol. 1), London: Nour Foundation in association with Azimuth Editions and Oxford University Press, 1992.
21. Zsuzsanna Gulácsi, *Mediaeval Manichaean Book Art: A Codicological Study of Iranian and Turkic Illuminated Book Fragments*, Leiden: Brill, 2005.
22. *Ink and Gold - Islamic Calligraphy*, Museum für Islamische Kunst, Berlin: Fraser and Kwiatkowski, 2006.
23. Martin Lings, *The Quranic Art of Calligraphy and Illumination*, London: World of Islam Festival Trust, 1976.
24. *The Qur'an and calligraphy a selection of fine manuscript material*, London: Bernard Quaritch, 1995.
25. Otha E. Wingo, *Latin Punctuation in the Classical Age*, The Hague & Paris: Mouton, 1972; reprinted by: De Gruyter, Berlin, 2011.

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی